

Περιεχόμενα

Κοινή Θεώρηση

Εργασία 01 Κοινωνικοί – χωρικοί μετασχηματισμοί
Εντοπίζοντας την πολυχρωμία στην πολυμορφία...
Δημητρακοπούλου Χρυσούλα

Εργασία 02 Καλειδοσκοπικές ερμηνείες κοινωνικής γεωγραφίας
Οικονομίδη Ίλντα – Έφη

Εργασία 03 Πολυχρωμία και δημόσιος χώρος ως πεδίο συγκρούσεων
Παπαμητροπούλου Μαργαρίτα

Εργασία 04 Η πολυχρωμία ως «πεδίο» διαμόρφωσης συλλογικής συνείδησης
Σκλαβενίτη Ελένη

Συμπεράσματα

Παράρτημα σχετικού υλικού

Σχετική βιβλιογραφία

Περιεχόμενα

1. Ο γενικός προβληματισμός
& τα ερωτήματα για τη μελέτη περίπτωσης
2. Οργανώνοντας τα μεθοδολογικά βήματα... η διαδρομή
3. Θεωρητικές τοποθετήσεις
4. Αποσαφηνίζοντας έννοιες...
...αναφορές στην κοινή τοποθέτηση
5. Από τη συλλογή δεδομένων στο σχεδιασμό...
  - 5.1. Η υπόθεση
  - 5.2. Το ζήτημα της απεικόνισης...
    - 5.2.α. Αναλύοντας την πολυμορφία
    - 5.2.β. Συνθέτοντας την πολυχρωμία
6. Προσεγγίζοντας πειραματικά τη μελέτη περίπτωσης...
  - 6.1. Χρονική διερεύνηση
  - 6.2. Εντοπίζοντας “θραύσματα”
    - 6.2.α. Αξιολογώντας τη σημερινή εικόνα...
    - 6.2.β. Εστιάζοντας σε μια μικρότερη χωρική ενότητα....
7. Συσχετίσεις, ερωτήματα...
...“αναμονές” για περαιτέρω διερεύνηση
8. Παράρτημα ...αποσπάσματα συνεντεύξεων

1. Ο γενικός προβληματισμός & τα ερωτήματα για τη μελέτη περίπτωσης

Ο χώρος, μέσα στο χρόνο, με κοινή αναφορά τον άνθρωπο, όπως διατυπώνεται στην κοινή τοποθέτηση, ήταν η αφετηρία για αυτή την εργασία, η οποία εντάσσεται σε έναν γενικότερο προβληματισμό για τη σχέση ανάμεσα στις μεταβολές της κοινωνικής σύνθεσης, και τους μετασχηματισμούς του χώρου. Με ποιο τρόπο ο χώρος αποτελεί πεδίο έκφρασης της κοινωνίας που τον κατοικεί; Και αντίστροφα πως οι μετασχηματισμοί του χώρου επηρεάζουν τις καθημερινές πρακτικές; Μπορούν οι πρακτικές του σήμερα να παράγουν νέες χωρικές;

Πρόκειται για ένα ζήτημα ιδιαίτερα σύνθετο, με πολλά επιμέρους ερωτήματα σε σχέση με το είδος των μεταβολών, τα κριτήρια που τις υποκινούν και τους μηχανισμούς με τους οποίους πραγματοποιούνται, αλλά ιδιαίτερα επίκαιρο σε μια εποχή με δομικό συστατικό του πολιτισμού της την καινοτομία και τους ραγδαίους μετασχηματισμούς που αυτό συνεπάγεται. Μιλάμε πλέον με όρους παγκοσμιοποίησης. Τείνουμε να γενικεύουμε τα προβλήματα προσπαθώντας να εντοπίσουμε κανόνες ιεράρχησης, οργάνωσης και να διατυπώσουμε τυπολογίες επιλύσεων. Μήπως τελικά όμως έτσι αποπροσανατολιζόμαστε από το ουσιαστικό πρόβλημα;

Οι αλλαγές στη δομή των πόλεων [Δεσποτόπουλος Ι., 1997], που επέφεραν οι διαδοχικοί μετασχηματισμοί, άλλαξαν τις κλίμακες αναφοράς, στο χώρο και τις ανθρώπινες σχέσεις. Παλιότερα κάθε ένας γνώριζε ουσιαστικά τον διπλανό του. Σήμερα απλά τον αναγνωρίζουμε έμμεσα ως *συν-κάτοικο* [04], χωρίς να συνδιαλεγόμαστε ουσιαστικά μαζί του. Περιφερόμαστε στο χώρο της πόλης, ως φοιτητές, εργαζόμενοι, καταναλωτές. Συμμετέχουμε όμως στις σύγχρονες εξελίξεις, έχοντας επιθυμίες και όραμα για το χώρο που κατοικούμε; Εκφραζόμαστε ελεύθερα; Μπορούμε να χαρακτηριστούμε ως «πολίτες» ή μήπως έχει χαθεί η αρχική έννοια του όρου; *Είναι ο χώρος που κατοικούμε «τόπος» μας;*

Εστιάζοντας, λοιπόν, το γενικότερο προβληματισμό στο παρόν και τη μελέτη περίπτωσης το ερώτημα που προκύπτει είναι κατά πόσο η Κυψέλη αποτελεί ουσιαστικά πεδίο έκφρασης των νοικοκυριών που την αποτελούν. Υπάρχουν «*θραύσματα*» ιδιαίτερων εκφράσεων αυτής της πολυχρωμίας της κοινωνικής της σύνθεσης; Και με ποιο τρόπο αυτές οι ιδιαίτερες εκφράσεις ενισχύονται και αναδεικνύονται χωρίς να οδηγούν σε κοινωνικά απομονωμένους θύλακες;

Έμμεσα τα παραπάνω ερωτήματα αναφέρονται και στην *γκετοποίηση* όπως προβάλλεται από τον *κυρίαρχο λόγο*, ένα ζήτημα το οποίο εξετάζεται στις εργασίες 02 και 03 μέσα από διαφορετικές εξειδικεύσεις, και στο οποίο δε θα γίνει εκτεταμένη αναφορά σε αυτή την εργασία. Δεν ήταν λίγες οι φορές που ο κυρίαρχος λόγος δεν ήταν σε συμφωνία με την προσωπική εντύπωση, η οποία διαμορφώθηκε όχι μόνο από την ατομική εμπειρία αλλά και από διαλόγους με άλλους κατοίκους της Κυψέλης. Αυτή η ανταλλαγή απόψεων ανέδειξε και μια ακόμα ενδιαφέρουσα πτυχή στον αντίποδα της ανασφάλειας που μπορεί να προκληθεί από τις κοινωνικές διαφοροποιήσεις. Πρόκειται για τη σημασία που έχει η *συναναστροφή* με τον διπλανό σου και την επιθυμία για πρακτικές που ενθαρρύνουν τέτοιου είδους *αλληλεπιδράσεις* [04]

2. Οργανώνοντας τα μεθοδολογικά βήματα... η διαδρομή

Ο τρόπος με τον οποίο θα περιοριζόταν ο παραπάνω προβληματισμός, είναι από τα κύρια προβλήματα που ανέκυψαν. Η δυσκολία ήταν να αξιολογηθούν τα επιμέρους ερωτήματα και να προσδιοριστούν οι αναγκαίες παραδοχές στα πλαίσια μιας σπονδυλωτής προσέγγισης του ζητήματος.

Η επιλογή μελέτη περίπτωσης ήταν καθοριστικής σημασίας. Αν και η διερεύνηση τελικά πραγματοποιήθηκε αποσπασματικά, λόγω του περιορισμένου διαθέσιμου χρόνου και τη δυσκολία συλλογής των αναγκαίων δεδομένων, ήταν μια καλή αφορμή για αναδιατυπώσεις ερωτημάτων και επαναπροσδιορισμό κριτηρίων. Μόνο μετά την επιλογή περιοχής μελέτης ήταν δυνατή η διατύπωση του ερευνητικού ερωτήματος.

Το γεγονός ότι είμαι κάτοικος της Κυψέλης από το 2001, αποτέλεσε συγκριτικό πλεονέκτημα, δεδομένου ότι η έρευνα εκπονήθηκε με αφετηρία την επιθυμία μου ως «κάτοικου». Κάτι τέτοιο βέβαια, σημαίνει ότι πρόκειται για μια ξεκάθαρα υποκειμενική προσέγγιση, καθώς η βιωματική εμπειρία, ως συμμετοχική παρατήρηση, λειτούργησε προσδιοριστικά για όλα τα στάδια της έρευνας. Δεδομένου ότι, το 2000 περίπου ξεκίνησε η εγκατάσταση οικονομικών μεταναστών στην Κυψέλη, βίωσα τον έντονο κοινωνικό μετασχηματισμό που πραγματοποιήθηκε, παρατηρώντας τις συνέπειες ως συμμετέχων. Και ακόμα, η προσαρμογή μου στην Αθήνα, γιατί ήρθα ως φοιτήτρια από μια μικρή επαρχιακή πόλη, συνέπεσε χρονικά με την προσαρμογή των μεταναστών. Αυτό με έκανε να συνειδητοποιήσω ότι η Αθήνα είναι «τόπος συνάντησης» [Massey D, 1994] δηλαδή ανεξάρτητα με το αν πρόκειται για Έλληνες ή αλλοδαπούς, ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού της προέρχεται από κάπου αλλού, έχοντας λάβει διαφορετικά ερεθίσματα. Και κάπως έτσι προσδιορίζεται η έννοια της «πολυχρωμίας» σε αυτή την εργασία, όπως θα δούμε παρακάτω.

Ένα δεύτερο ζήτημα αφορούσε τον τρόπο με τον οποίο ως σχεδιαστής-πολεοδόμος διατυπώνω ερωτήματά και προτάσεις συμβατές με την θεωρητική μου θέση, χωρίς να πέσω στην παγίδα των γενικεύσεων, δεδομένου ότι η ίδια η βιωματική εμπειρία αναδεικνύει ιδιαίτερες πτυχές, διαφοροποιημένες από αυτές της γενικής εντύπωσης. Πως τελικά από τη θεωρία και την έρευνα περνάει κανείς στο σχεδιασμό; Πως οι έννοιες και οι επιθυμίες μετασχηματίζονται σε σχεδιαστικά βήματα για την υλοποίηση του οράματος; Και ποια είναι η «σωστή» ισορροπία σε αυτό το κοινό όραμα κάτοικου και ερευνητή. Τι θέση παίρνω εγώ απέναντι σε αυτό μέσω των σχεδιαστικών μου βημάτων;

Αν και πρόκειται για δύσκολα ερωτήματα, το ζητούμενο του σχεδιασμού, εκ των υστέρων τακτοποίησε τα επιμέρους θέματα. Σε μια προσπάθεια προσδιορισμού του ερωτήματος στο οποίο καλείται να απαντήσει ο σχεδιασμός, αποσαφηνίστηκε το αντικείμενο της απεικόνισης, κάτι που σήμαινε ότι έπρεπε επίσης να επαναπροσδιοριστούν και οι αρχικές «έννοιες» που πραγματευόταν αυτή η εργασία, μέσα από μια αφαιρετική διαδικασία.

Η ένταξη αυτής της ατομικής προσπάθειας σε μια ομάδα με κοινή περιοχή μελέτης, αλλά διαφορετικά πεδία εξειδίκευσης, ήταν επίσης σημαντική. Ο διάλογος και η ανταλλαγή απόψεων για τα ζητήματα που κάθε εργασία πραγματευόταν, αποδείχθηκε μια παραγωγική συνεργασία, καθώς εκ του αποτελέσματος η μία έρευνα λειτούργησε συμπληρωματικά με την άλλη. Οι παραπομπές στις διερευνήσεις των συναδέλφων κάλυψε μεθοδολογικά κενά αυτής της εργασίας, δίνοντας παράλληλα την ευκαιρία για μια πιο ολοκληρωμένη αντίληψη του ζητήματος που εξετάζεται εδώ.

Η έρευνα, δηλαδή, σκοπίμως μένει “ανοιχτή” αφήνοντας «αναμονές» για περαιτέρω διερεύνηση. Λόγω της συνθετότητας του προβληματισμού και του περιορισμένου χρόνου εκπόνησής της, έγιναν κάποιες παραδοχές, η κυριότερη εκ των οποίων ήταν ότι τα ερωτήματα δε θα απαντηθούν στο σύνολό τους. Το

ζήτημα είναι να τεθούν οι επιμέρους παράμετροι που συνθέτουν το πρόβλημα με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη επάρκεια, καθώς όπως διαπιστώθηκε στην πορεία της έρευνας πρόκειται για ένα πεδίο που μπορεί επίσης συνεχώς να διευρύνεται.

Αρχικά δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στη συγκρότηση ενός θεωρητικού – εννοιολογικού πλαισίου, με πρόθεση τη συνέπεια των σχεδιαστικών βημάτων ως προς τις προσωπικές τοποθετήσεις. Η εννοιολογική διερεύνηση σε καμία περίπτωση δεν εξαντλείται. Περιορίζεται σε μια συνοπτική ερμηνεία των εννοιών που θίγονται στην κοινή τοποθέτηση και θεωρούνται απολύτως αναγκαίες για τη συγκρότηση μιας γενικής υπόθεσης εργασίας, για την πορεία από τη συλλογή των δεδομένων στο σχεδιασμό. Από εκεί και πέρα, με οριοθετήσεις και μικρότερες υποθέσεις, η έρευνα εστιάζει στο ζήτημα της απεικόνισης για τη μελέτη περίπτωσης μέσα από «θραύσματα» χώρου, χρόνου, εκφράσεων και καθημερινών διαλόγων.

3. Θεωρητικές τοποθετήσεις

Η σχέση των κοινωνικών και χωρικών μετασχηματισμών ως αντικείμενο προς διερεύνηση, και όχι ως ερώτημα προς απάντηση, στην ουσία εμπεριέχει και μια προσωπική θέση σε ότι αφορά τη θεώρηση του πολεοδομικού χώρου. Αυτή η θέση θα μπορούσε συνοπτικά να περιγραφεί από τις παρακάτω συμπληρωματικές τοποθετήσεις:

➤ *τη διαλεκτική σχέση κοινωνίας + χώρου*

Ο πολεοδομικός χώρος δεν μπορεί να θεωρηθεί ως αυτόνομο πεδίο αναφοράς. Σε κάθε περίπτωση οι μεταβολές του, είναι άμεσα συνδεδεμένες με τις κοινωνικές παραμέτρους, σε μια σχέση διαλεκτική. Το δομημένο περιβάλλον δεν είναι παρά η ορατή έκφραση των προτεραιοτήτων που δίνεται σε διάφορες πτυχές της ζωής, του τρόπου με τον οποίο βιώνουμε ως κοινωνία την καθημερινότητα. Η πολεοδομική διερεύνηση συνεπώς, οφείλει να πραγματεύεται τη χαρτογράφηση αυτής της σχέσης κοινωνίας και χώρου, την κατανόηση τις αλληλεπίδρασης ανάμεσα στη γεωμετρία των χωρικών μορφών και την δυναμική της κοινωνικής συνιστώσας, αναδεικνύοντας τα επιμέρους δίκτυα που συγκροτούν το πλέγμα των ανθρώπινων δραστηριοτήτων στο χώρο και τα επιμέρους προσδιοριστικά κριτήρια [κοινωνικά, οικονομικά, πολιτικά κ.α.].

➤ *τη σημασία του χρόνου ως τροποποιητικού παράγοντα των επιμέρους, κοινωνίας και χώρου, αλλά και της μεταξύ τους σχέσης*

Ακριβώς επειδή και ο χώρος και η κοινωνία αποκτούν δυναμική στο πέρασμα του χρόνου, η οποία προσδιορίζει άλλωστε και τις εκάστοτε μεταβολές, το παρόν δε μπορεί να κριθεί μονοσήμαντα, παρά μόνο ως ο ενδιάμεσος χρόνος ανάμεσα στο παρελθόν και το μέλλον, τη μνήμη, την επιθυμία και το όραμα. Μέσα από την ερμηνεία του παρελθόντος αναδεικνύεται η πολυπλοκότητα των γεγονότων που οδήγησαν στο σήμερα, σε μια θεώρηση του χρόνου, όχι μέσα από χρονικές τομές, αλλά από επιμέρους χρονικές περιόδους που διαχέονται η μία μέσα στην άλλη. [Καρύδης Δ, 1991] Η χαρτογράφηση, λοιπόν, της σχέσης κοινωνίας και χώρου διαχρονικά, θεωρείται απαραίτητη, για την ερμηνείας της σύγχρονης πολεοδομικής διερεύνησης, με απώτερο στόχο τη λήψη αποφάσεων για το μέλλον και το σχεδιασμό.

➤ *την ανάγκη για διερεύνηση της «μικρότερης» κλίμακας*

Η πολυπλοκότητα των κοινωνικών δομών και της ιστορίας τους, δε μπορεί να περιγράψει μέσα από γενικευμένους κανόνες, παρότι η εποχή μας χαρακτηρίζεται από μια τέτοια τάση. Αντίστοιχα δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί γενικευμένα και ο πολεοδομικός χώρος. Εμπεριέχοντας ως εγγενές στοιχείο τις κοινωνικές σχέσεις, διαμεσολαβημένες από μια ποικιλία κριτηρίων (οικονομικών, πολιτικών,

πολιτισμικών...), ο χώρος αποκτά ιδιαιτερότητα, πέραν των φυσικών του χαρακτηριστικών, που προσδιορίζεται ακριβώς από τις καθημερινότητες των κατοίκων του. Για να κατανοήσουμε λοιπόν, τη σχέση του ανθρώπου με τον χώρο που κατοικεί, πρέπει να γνωρίσουμε τον άνθρωπο σε όλες του τις “παραλλαγές” και να εξετάσουμε την κατάλληλη μικροκλίμακα στις επιμέρους δραστηριότητές του στο χώρο που μελετάται..

4. Αποσαφηνίζοντας έννοιες...

...αναφορές στην κοινή τοποθέτηση

Κοινές θεωρήσεις

*_η «πολυχρωμία» ως ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του σύγχρονου αστικού περιβάλλοντος
_ο σχεδιασμός «από τα κάτω» με στόχο την καλύτερης ποιότητας κατοίκηση
_ο χώρος, μέσα στο χρόνο, με κοινή αναφορά τον άνθρωπο*

Η **πολυχρωμία** της κατοίκησης που αναφέρεται στην κοινή τοποθέτηση, ερμηνεύεται εδώ ως διαφοροποιήσεις στο **πολιτισμικό υπόβαθρο** των ανθρώπων που κατοικούν την περιοχή της Κυψέλης. Περιγράφοντας συνοπτικά την έννοια, χρησιμοποιείται για να συμπεριλάβει όλους τους επιμέρους παράγοντες που συμβάλλουν στη διαμόρφωση της κουλτούρας καθενός [εθνικότητα, καταγωγή, οικονομικά κριτήρια, εκπαίδευση, θρησκεία κ.α.], δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στο παρελθόν του και τον τόπο προέλευσής του. Η κουλτούρα ορίζει κατά κάποιο τρόπο και έναν συγκεκριμένο «τρόπο ζωής», συνεπώς και αντίστοιχες επιθυμίες, ο οποίος έχει να κάνει με ιδέες, θεσμούς, παραδόσεις, δραστηριότητες, που μεταβιβάζονται σε κάθε άνθρωπο μέσω της ένταξής του σε μια κοινωνική ομάδα. Δεν πρόκειται για κάτι στατικό, αλλά κάτι που αναδιαμορφώνεται μέσα από τη συνδιαλλαγή ατομικών και κοινωνικών πρακτικών, μέσα στο χρόνο και σε συγκεκριμένο χώρο.

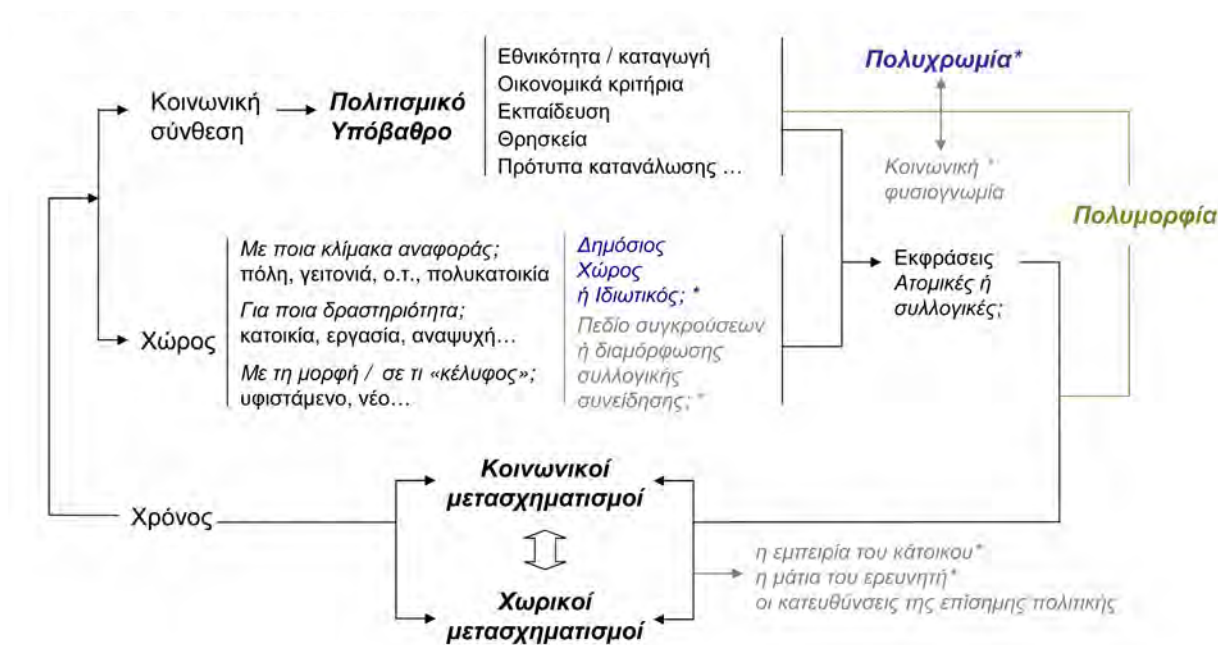
Σε συνέχεια, λοιπόν, της πολυχρωμίας της κοινής υπόθεσης εργασίας και σε αντιπαράθεση με την αναφορά της στην κοινωνική σύνθεση, χρησιμοποιείται σε αυτή την εργασία η έννοια της **πολυμορφίας** για τον πολεοδομικό χώρο, για να περιγράψει την πολυπλοκότητα που χαρακτηρίζει το σύγχρονο αστικό περιβάλλον, ως αποτέλεσμα των διαδοχικών μετασχηματισμών, της διαρκώς μεταβαλλόμενης σχέσης κοινωνίας και χώρου.

Θεωρώντας **το αστικό περιβάλλον** ως μια «δομή» που εξελίσσεται και περιγράφεται μέσα από την αλληλεπίδραση των διαφορετικών στοιχείων που το αποτελούν -χωρικές μορφές, κοινωνική σύνθεση, οικονομικά κριτήρια, πολιτισμικά χαρακτηριστικά, παραγωγικές διαδικασίες κλπ. - η πολυμορφία αναφέρεται τελικά, στα πολλαπλά επίπεδα ανάγνωσης του, στις διαφορετικές του κλίμακες και ποιότητες και την ποικιλία των αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στη μονάδα και την ολότητα, είτε πρόκειται για τον άνθρωπο, είτε για τις επιμέρους δραστηριότητες του στο χώρο, μέσα στο χρόνο.

Μέσα από τη διαλεκτική σχέση κοινωνίας και χώρου μέσα στο χρόνο, εντοπίζεται και η έννοια της **κατοίκησης**, ως μια διαδικασία και όχι ως σταθερή συνθήκη. Πρόκειται για τον τρόπο με τον οποίο ο άνθρωπος βιώνει το χώρο που διαμένει, τον οικειοποιείται και εκφράζεται σε αυτόν, στις διαφορετικές του κλίμακες [διαμέρισμα, πολυκατοικία, Ο.Τ., γειτονιά κλπ], ως μέλος ενός ευρύτερου κοινωνικού συνόλου, μέσα από συνυπάρξεις ή συλλογικότητες, αντιφάσεις ή συγκρούσεις. Είναι η διαδικασία με την οποία μετέχει στους μετασχηματισμούς, βιώνοντας τις αλλαγές στην καθημερινότητά του, οι οποίες είτε ανταποκρίνονται στις επιθυμίες του ή επιβάλλονται “εκ των άνω”.

Υπό το πρίσμα των παραπάνω, η διερεύνηση της “μικρότερης” κλίμακας που αναφέρθηκε στην προηγούμενη ενότητα αποκτά ιδιαίτερη σημασία, ως μέρος ενός μεγαλύτερου δικτύου αλληλεπιδράσεων. Δεν αρκεί δηλαδή, μόνον η διερεύνηση της χωρικής ενότητας που μελετάται, ως ένα “θραύσμα” πολεοδομικού χώρου. Θεωρείται αναγκαία και η κατανόηση των επιρροών που ασκεί ή

δέχεται από τις μεγαλύτερες χωρικές ενότητες στις οποίες εντάσσεται, όπως επίσης και η αξιολόγηση της δυναμικής αυτών των επιρροών, μέσα από τη διαχρονική τους εξέλιξη. Με αυτό τον τρόπο η Κυψέλη δε μπορεί να διερευνηθεί ανεξάρτητα από την ευρύτερη χωρική ενότητα στην οποία ανήκει, δηλαδή τον Δήμο Αθηναίων.

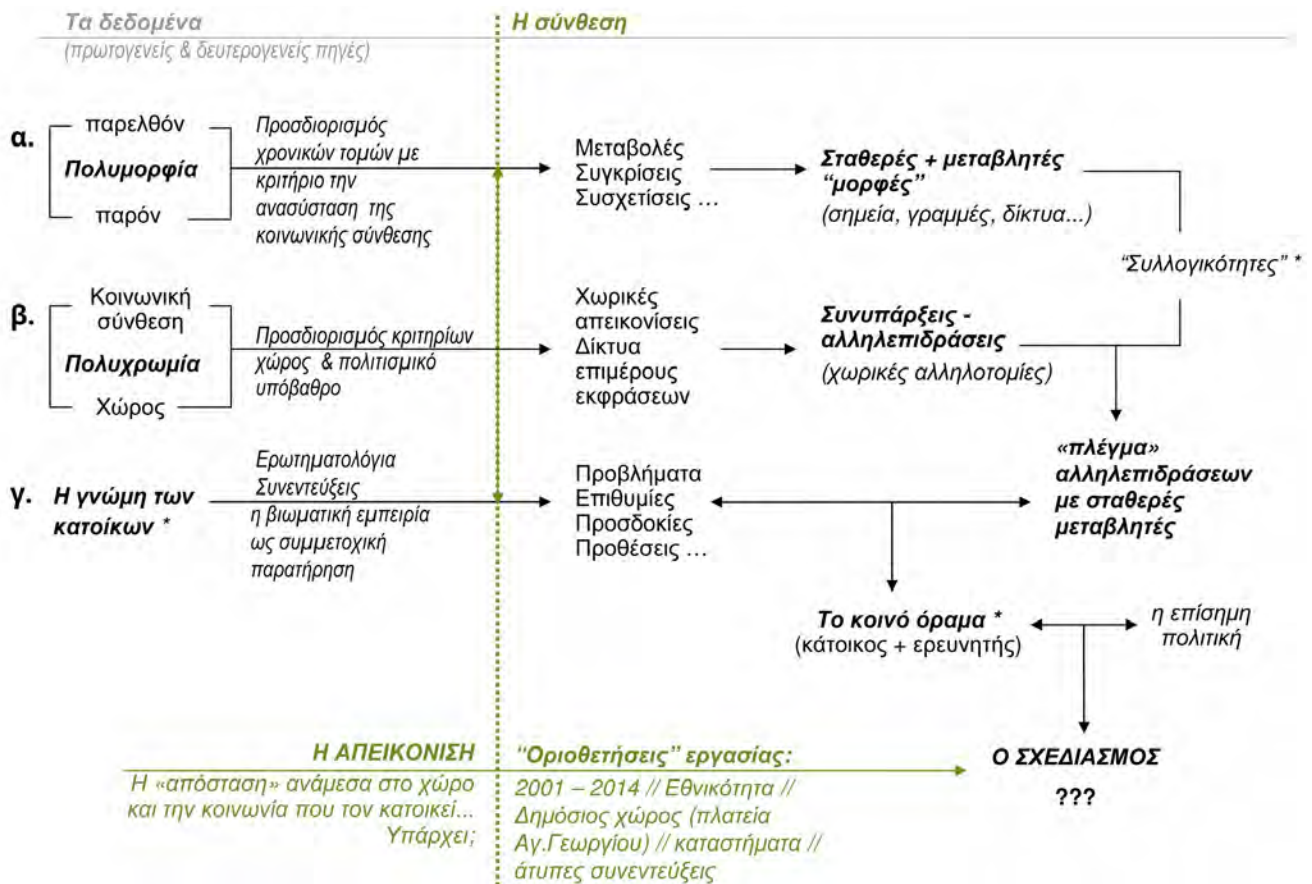
5. Από τη συλλογή δεδομένων στο σχεδιασμό...

5.1. Η υπόθεση

Μέσα από τη σύνθεση επιμέρους στοιχείων του εννοιολογικού πλαισίου [παρ. 4.], διατυπώνεται παρακάτω μια γενική υπόθεση εργασίας για τη σύνθεση του οράματος, το οποίο καλείται να εξυπηρετήσει ο σχεδιασμός. Η υπόθεση οργανώνεται σε τρεις άξονες, σε αντιστοιχία με τις θεωρητικές τοποθετήσεις που διατυπώθηκαν για τη διερεύνηση του πολεοδομικού χώρου [παρ.3.]

Ο πρώτος άξονας αφορά την ερμηνευτική θεώρηση του παρελθόντος με μια πρόθεση ανάλυσης της πολυμορφίας του αστικού χώρου που μελετάται. Επιδιώκεται, δηλαδή, η ανάγνωση των επιμέρους στοιχείων που συνθέτουν την πολυμορφία, ώστε μέσα από συσχετίσεις να αναγνωριστούν σταθερές και μεταβλητές/δυναμικές «μορφές» του συγκεκριμένου πολεοδομικού χώρου. Η έννοια των «μορφών» αναφέρεται σε σημεία, γραμμές ή δίκτυα στο χώρο, εκφράσεις επιμέρους δραστηριοτήτων ή λειτουργικών αλληλεπιδράσεων. Ως «σταθερές» μορφές νοούνται εκείνες που διαχρονικά επηρεάζουν κατά κάποιο τρόπο τις εξελίξεις. Μια τέτοια σταθερή μορφή για την Κυψέλη, όπως θα περιγραφεί παρακάτω, αποτελεί ο πεζόδρομος της Φωκίωνος Νέγρη.

Ο χρόνος αποκτά ιδιαίτερη σημασία για την περιοχή μελέτης, η οποία, όπως θα γίνει κατανοητό επηρεάζεται διαχρονικά από τους εκάστοτε κοινωνικούς μετασχηματισμούς που πραγματοποιούνται στον ελληνικό χώρο. Το ερώτημα που προκύπτει είναι για ποιο λόγο συμβαίνει αυτό και πως αυτοί οι μετασχηματισμοί έχουν επιδράσει στις χωρικότητες του παρόντος.

Ο δεύτερος άξονας αφορά το παρόν, υπό το πρίσμα της πολυχρωμίας της κοινωνικής σύνθεσης και της έκφρασής της στο χώρο. Πρόκειται για τη διαδικασία με την οποία θα προσδιοριστούν τα “θραύσματα” ιδιαίτερων εκφράσεων στην περιοχή της Κυψέλης. Μέσα από την χωρική τους απεικόνιση σε επιμέρους δίκτυα, επιδιώκεται ο εντοπισμός χωρικών αλληλοτομιών, αν υπάρχουν, ως συνοπάρξεων διαφορετικών εκφράσεων. Ένα ερώτημα που προκύπτει είναι αν αυτά τα πεδία συνοπάρξεων αποτελούν και πεδία αλληλεπιδράσεων. Σε αντίθετη περίπτωση, πως ενεργοποιούνται οι αλληλεπιδράσεις μέσω του σχεδιασμού; Η συνοπάρξη εκλαμβάνεται με την κυριολεκτική σημασία της έννοιας, της ταυτόχρονης παρουσίας στο χώρο διαφορετικών ανθρώπων και εκφράσεων, κάτι που σημαίνει μια έμμεση αλληλεπίδραση, όπως οπτική. Αυτή η θεώρηση έρχεται σε αντιπαράθεση με την οπτική της εργασίας 04, που ξεκίνησε με αφετηρία τις ενεργές αλληλεπιδράσεις, ως ουσιαστική και άμεση επικοινωνία του κάτοικου με τον συν-κάτοικο.

Ως κοινή παράμετρος για τους παραπάνω άξονες εισάγεται η έννοια της **συλλογικότητας**, με αναφορά στις «μορφές» εκείνες του χώρου που αποτελούν πεδίο διαμόρφωσης συλλογικής μνήμης ή συνείδησης, ενισχύοντας τις αλληλεπιδράσεις, ένα πείραμα στο οποίο πραγματοποιείται στην εργασία 04, χρησιμοποιώντας ως μελέτη περίπτωσης τη Δημοτική Αγορά της Κυψέλης. Η Αγορά κατασκευάστηκε το 1935 και λειτουργεί, αν και με ενδιάμεσες διακοπές, ως και σήμερα, αποκτώντας ανά περιόδους διαφορετική λειτουργία. Πρόκειται δηλαδή, για μια σταθερή χωρική “μορφή” που ενθαρρύνει τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ ανθρώπων με διαφορετικά χαρακτηριστικά [οικονομικά, εθνικότητα, καταγωγή, θρησκεία, εκπαίδευση κλπ.]. Αυτή η περίπτωση σημειώνεται σε αντιδιαστολή με την Φωκίωνος Νέγρη, η οποία, όπως αναδεικνύεται από τη βιωματική εμπειρία, αποτελεί καταρχήν πεδίο συνοπάρξεων και δευτερευόντως άμεσων αλληλεπιδράσεων. Η Φωκίωνος Νέγρη είναι ωστόσο συνδεδεμένη με τη μνήμη για την Κυψέλη. [Είναι ευρέως γνωστή η ταινία “Το ρεμάλι της Φωκίωνος

Νέγρη” του 1965.] Αν και η σημασία της μνήμης για τη διαμόρφωση συλλογικής συνείδησης είναι ένα ζήτημα το οποίο δε θα διερευνηθεί εδώ, πρόκειται για ακόμα ένα πείραμα που θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί για την περίπτωση της Κυψέλης.

Μέσα από τη σύνθεση των παραπάνω, επιδιώκεται η δημιουργία ενός πλέγματος διαφορετικών διαβαθμίσεων συνυπάρξεων επιμέρους εκφράσεων, με σταθερές “μεταβλητές” τις μορφές εκείνες του χώρου που έχουν την ικανότητα να μετασχηματίζονται αποκτώντας διαφορετικό νόημα σε μια διαδικασία προσαρμογής στους εκάστοτε μετασχηματισμούς. Από εκεί και πέρα, τα σχεδιαστικά βήματα θα διατυπωθούν μέσα από τη διαχείριση αυτού του πλέγματος και εξυπηρετώντας το όραμα.

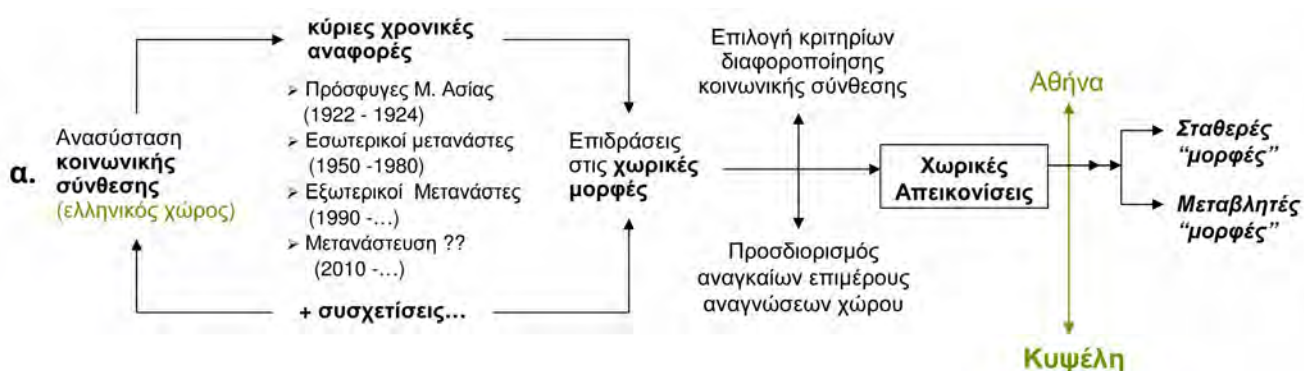
Η διατύπωση του οράματος δε μπορεί να πραγματοποιηθεί, παρά μόνο με τη συμμετοχή του ίδιου του κάτοικου. Για αυτό το λόγο, εισάγεται στη διερεύνηση, και ο **τρίτος άξονας** προκειμένου να συντεθεί το κοινό όραμα, κάτοικου και ερευνητή. Πρόκειται για τον προσδιορισμό του προβλήματος μέσα από τον ίδιο τον κάτοικο και την καθημερινότητά του [04]. Στα πλαίσια μιας ολοκληρωμένης προσέγγισης απαιτείται η σύνταξη ερωτηματολογίων, με σαφώς ορισμένες ερωτήσεις, σε επιλεγμένο δείγμα πληθυσμού, όπως και οι συνεντεύξεις με ανθρώπους “κλειδιά” για την περιοχή. Πως νιώθει ο κάτοικος της Κυψέλης; Πως αντιλαμβάνεται το διπλανό του ...ως διαφορετικό ..ως ίσο; Υπάρχουν κοινές επιθυμίες; Πως περιγράφει ο ίδιος το πρόβλημα και ποια θεωρεί ότι είναι η λύση; Και περαιτέρω. Πως ανταποκρίνεται στις προθέσεις του σχεδιαστή-πολεοδόμου, όπως αυτές διαφαίνονται από τους δύο πρώτους άξονες; Εντοπίζονται επιθυμίες/διεκδικήσεις για κάποιες από τις μορφές του προαναφερθέντος πλέγματος;

5.2. Το ζήτημα της απεικόνισης...

Ως απεικόνιση εκλαμβάνεται η ερμηνεία των δεδομένων, μια διαδικασία ταυτόχρονης ανάλυσης και σύνθεσής τους, προκειμένου να διαμορφωθεί το υπόβαθρο πάνω στο οποίο θα χαραχτεί η στρατηγική σχεδιασμού. Σε αυτή την ενότητα επιχειρείται η προσέγγιση της για τους δύο πρώτους άξονες διερεύνησης που ορίστηκαν παραπάνω. Πρόκειται για “αποσπάσματα” αυτής της γενικής υπόθεσης, ως επιμέρους μικρότερες υποθέσεις, για τις οποίες περιγράφονται παρακάτω τα βήματα που θα έπρεπε να ακολουθήσει κανείς προσεγγίζοντας ολοκληρωμένα το θέμα: **την απόσταση ανάμεσα στο χώρο και την κοινωνία που τον κατοικεί. Υπάρχει;**

5.2.α. Αναλύοντας την πολυμορφία

Χρόνος, κοινωνική σύνθεση & χώρος

1. προσδιορισμός χρονικών τομών

Με αφετηρία την ανασύσταση της κοινωνικής σύνθεσης για τον Ελληνικό χώρο, έχουν ήδη προσδιοριστεί οι κύριες χρονικές αναφορές, στην κοινή τοποθέτηση. Συσχετίζοντας τες με το χώρο [αεροφωτογραφίες, αποτυπώσεις/τοπογραφικά σχέδια, πολεοδομικά σχέδια, περιγραφές...] θα προσδιοριστούν επιμέρους χρονικές τομές για το χώρο. Δεν αναμένεται ο εντοπισμός τόσο κοινών χρονικών τομών για την κοινωνική σύνθεση και το χώρο, αλλά κυρίως διαδοχές χρονικών τομών που θα αναδείξουν αυτή τη μεταβαλλόμενη σχέση κοινωνίας και χώρου.

2. προσδιορισμός κριτηρίων: κοινωνική σύνθεση & χώρος

Εντάσσοντας στη διερεύνηση συσχετίσεις με ιστορικά γεγονότα [τεχνολογικά επιτεύγματα, νομοθετικές ρυθμίσεις, πολεοδομικά σχέδια, διάδοση προτύπων κατανάλωσης...] θα οριστούν, αφενός τα κριτήρια διαφοροποίησης για την κοινωνική σύνθεση και αφετέρου, οι αναγκαίες αναγνώσεις του χώρου.

➤ *η κοινωνική σύνθεση με κριτήρια:*

εθνικότητας, καταγωγής, οικονομικά, θρησκείας, εργασίας, εκπαίδευσης... ;

➤ *ο χώρος ως προς:*

τα φυσικά χαρακτηριστικά: γεωμορφολογία / κλίμα ...

τις ποιότητες: δομημένος/ελεύθερος, δημόσιος/ιδιωτικός χώρος ...

τις δραστηριότητες: κατοικία / εργασία / εμπόριο / πολιτισμός / αναψυχή / μετακινήσεις ...

τα κελύφη : υφιστάμενα / νέα ...

3. χωρικές απεικονίσεις

Απεικονίζοντας τα παραπάνω στοιχεία σε χάρτες, για κάθε χρονική τομή, όπως αυτές ορίστηκαν στο πρώτο βήμα, και με τα κριτήρια που θα οριστούν από το δεύτερο βήμα, θα αναδειχθούν οι διαδοχικές μεταβολές. Σε ότι αφορά την κοινωνική σύνθεση θεωρείται καταρχήν αναγκαία η συλλογή ποσοτικών δεδομένων. Η κατανομή του πληθυσμού σε χάρτες, που στην ουσία αναφέρονται στο χώρο κατοικίας, είναι πιθανό να μην είναι εφικτή.

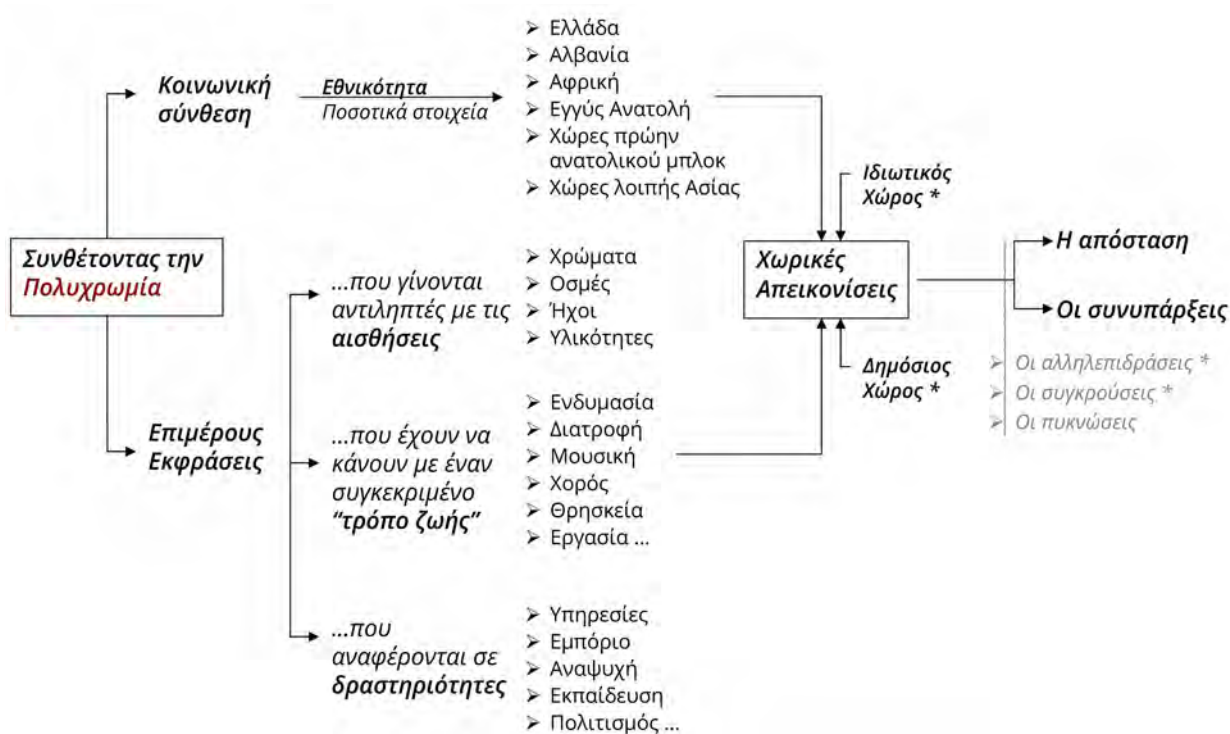
4. συσχετίσεις και ερωτήματα

Η αναφορά σε συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα εξυπηρετεί ακόμη ένα στόχο. Την ανάδειξη των κριτηρίων εκείνων που ενεργοποιούν τους μετασχηματισμούς. Ο τρόπος με τον οποίο αυτοί οι μετασχηματισμοί αποτυπώνονται στο χώρο, ως προς τις επιμέρους αναγνώσεις του, θα προκύψει από την αξιολόγηση των χωρικών απεικονίσεων. Μέσα από τη συγκριτική τους αξιολόγηση θα γίνει η διάκριση μεταξύ μεταβλητών και σταθερών μορφών, όπως επίσης και ο τρόπος με τον οποίο συγκεκριμένες χωρικές μορφές ενθαρρύνουν αλληλεπιδράσεις σε υπερτοπικό επίπεδο. Ποιες είναι αυτές οι αλληλεπιδράσεις για την περιοχή της Κυψέλης;

Η διερεύνηση άλλων πηγών σε αυτό το στάδιο της έρευνας [τύπος, μαρτυρίες, μνήμες...] θεωρείται απαραίτητη προκειμένου να διαπιστωθεί η ουσιαστική συμμετοχή ή όχι των κατοίκων της Κυψέλης στους μετασχηματισμούς του χώρου, πέραν των αυθόρμητων εκφράσεων που πιθανόν θα έχουν αναδειχθεί. Με άλλα λόγια έχουν εκφραστεί επιθυμίες, ως συλλογικές εκφράσεις, και ποια η θέση που πήρε η εκάστοτε επίσημη πολιτική; Τι προβλήματα υπήρχαν κάθε φορά στους αντίστοιχους διαύλους επικοινωνίας; Συνεχίζουν τα ίδια προβλήματα να υπάρχουν και σήμερα;

5.2.β. Συνθέτοντας την πολυχρωμία Κοινωνική σύνθεση & χωρικές εκφράσεις

1. προσδιορισμός δεικτών

Ένας από τους κύριους δείκτες απεικόνισης για το πολιτισμικό υπόβαθρο, ως κριτήριο διαφοροποίησης της κοινωνικής σύνθεσης και όπως εκλαμβάνεται εδώ, είναι αυτός της εθνικότητας ή της καταγωγής, όχι γενικευμένα ως χωρική ενότητα, αλλά ως τόπος που έχει μεγαλώσει κανείς, ως μέλος μιας κοινότητας. Από εκεί και πέρα, οι ενδιαμέσοι τόποι διαμονής αποκτούν σημασία υπό το πρίσμα των επιρροών που κανείς έχει δεχθεί (κοινωνικές συναναστροφές, πρότυπα κατανάλωσης, κυρίαρχος λόγος κλπ.). Αν και ο προσδιορισμός αυτών των δεικτών απεικόνισης απαιτεί περαιτέρω διερεύνηση, ενδεικτικά αναφέρονται και η θρησκεία, η εκπαίδευση, η εργασία και τα οικονομικά χαρακτηριστικά ως παράγοντες που συμβάλλουν στη διαμόρφωση του πολιτισμικού υποβάθρου καθενός. Στα πλαίσια μιας ολοκληρωμένης προσέγγισης πρέπει να οριστούν επακριβώς αυτοί οι δείκτες, όπως επίσης και να αξιολογηθούν συγκριτικά ως προς τη συμβολή τους. Ελλείψει στοιχείων ωστόσο, και προκειμένου να οριοθετηθεί η έρευνα για αυτή την εργασία, θα χρησιμοποιηθεί ενδεικτικά το κριτήριο της εθνικότητας. Η πολυχρωμία δηλαδή, εκλαμβάνεται ως *εθνοτική ετερογένεια* [03].

Σε ότι αφορά τις εκφράσεις της στο χώρο, τα «θραύσματα», πέραν των δραστηριοτήτων που αποκτούν κυριολεκτικά χωρική έκφραση ως χρήση κτίσματος (κατοικία, υπηρεσίες, εμπόριο, εκπαίδευση, πολιτισμός, αναψυχή κλπ.), επιλέγονται και επιμέρους αναγνώσεις που έχουν να κάνουν με την καθημερινότητα και αποτελούν αυθόρμητες εκφράσεις ιδιαιτερότητας. Πρόκειται για εκφράσεις ατομικές ή συλλογικές, που έχουν να κάνουν με ένα συγκεκριμένο «τρόπο ζωής» και γίνονται αντιληπτές στους υπόλοιπους, στο δημόσιο χώρο, μέσα από τις αισθήσεις. Η ενδυμασία και η μουσική αποτελούν πολύ χαρακτηριστικά παραδείγματα. Υπάρχουν τέτοιες εκφράσεις στην περιοχή της Κυψέλης. Εντοπίζονται σε συγκεκριμένες γειτονίες:

2. χωρικές απεικονίσεις

Αξιοποιώντας τα διαθέσιμα ποσοτικά δεδομένα για την εθνικότητα των κατοίκων της Κυψέλης, θα προσδιοριστούν οι επιμέρους ομάδες που την κατοικούν. Δεδομένης της παράνομης παραμονής αρκετών αλλοδαπών στον ελληνικό χώρο, είναι πιθανό τα δεδομένα να μην είναι ακριβή. Η απεικόνιση της κατανομής των επιμέρους ομάδων στο χώρο ανά Ο.Τ., εν συνεχεία, θα αναδείξει τις επιμέρους περιοχές κατοικίας ανά κοινωνική ομάδα. Πρόκειται για δίκτυα που αφορούν ιδιωτικό χώρο.

Σε ότι αφορά το δημόσιο χώρο, και τη συγκρότηση των αντίστοιχων δικτύων, αρχικά θεωρείται αναγκαίο να εντοπιστούν [από δευτερογενείς πηγές ή από πρωτογενή έρευνα] σε χάρτες οι εκφράσεις εκείνες που έχουν να κάνουν με τις χρήσεις ισογείων ανά εθνικότητα [δίκτυα καταστημάτων, υπηρεσιών, πολιτιστικών χώρων, θρησκευτικών χώρων...]. Από εκεί και πέρα, η έρευνα πεδίου θα αναδείξει επιμέρους χωρικές ενότητες όπου γίνονται αντιληπτές λοιπές αυθόρμητες εκφράσεις οι οποίες, επίσης, πρέπει να εντοπιστούν σε χάρτες. Για αυτή την κατηγορία, είναι πολύ πιθανό, να μην είναι δυνατή η κατηγοριοποίηση ανά εθνικότητα. Ακόμα και σε αυτή την περίπτωση όμως, τα δίκτυα που θα συντεθούν, θα αναδείξουν περιοχές συνυπάρξεων, δίνοντας παράλληλα μια εικόνα για την ιδιαιτερότητα που αποκτά ο δημόσιος χώρος, όταν τον οικειοποιούνται ταυτόχρονα χρήστες διαφορετικής εθνικότητας.

3. συσχετίσεις και ερωτήματα

Συγκρίνοντας, χωρικά και ποσοτικά, τα παραπάνω δίκτυα, θα προκύψει μια αναλογία η οποία θα προσδιορίσει το είδος της απόστασης που υπάρχει ανάμεσα στην κοινωνική σύνθεση και την έκφρασή της στο δημόσιο χώρο. Συσχετίζοντας, εν συνεχεία, τα δίκτυα των επιμέρους εκφράσεων των κοινωνικών ομάδων θα εντοπιστούν οι χωρικές τους αλληλοτομίες ή αλλιώς συνυπάρξεις διαφορετικών διαβαθμίσεων. Κάποιες από αυτές αναμένεται να εμπεριέχουν και τις ουσιαστικές αλληλεπιδράσεις που εξετάζονται στην εργασία 04.

Ο τρόπος με τον οποίο ο ιδιωτικός χώρος αποκτά ιδιαιτερότητα από τα διαφορετικά νοικοκυριά που τον κατοικούν, είναι ένα ερώτημα το οποίο δε θα απαντηθεί εδώ, θίγεται όμως στην εργασία 02. Δε θεωρείται πεδίο συνυπάρξης, όταν κλίμακα αναφοράς είναι το αστικό περιβάλλον, παρά μόνον ως προς την εικόνα του. Ο δημόσιος χώρος αντιθέτως, προσδιορίζεται όχι μόνο από τη μορφή του ως διαμορφωμένος χώρος της πόλης, όσο από τους καθημερινούς χρήστες του. Εμπεριέχοντας ως συστατικό του χαρακτηριστικό την συνυπάρξη μεταξύ διαφορετικών ανθρώπων, αποτελεί το κατάλληλο πεδίο για να εστιάσει η έρευνα στο παρόν. Η γένεσή του δε, ως χώρος του «άστεως», είχε να κάνει με την έκφραση ιδεών, την ανταλλαγή απόψεων, την αλληλεπίδραση. Συνεχίζει αυτό να συμβαίνει σήμερα; Ποιες είναι εκείνες οι χωρικές ενότητες του δημόσιου χώρου της Κυψέλης που χαρακτηρίζονται από την πολλαπλότητα των εκφράσεων, ανεπηρέαστες από τις συγκρούσεις που εξετάζονται στην εργασία 03; Πως διαφοροποιούνται από αυτές ενεργών αλληλεπιδράσεων που εξετάζονται στην εργασία 04;

6. Προσεγγίζοντας πειραματικά τη μελέτη περίπτωσης...

Σε αυτή την ενότητα, με περαιτέρω οριοθετήσεις, πραγματοποιείται μια αποσπασματική προσέγγιση για την παραπάνω υπόθεση. Κύρια κλίμακα αναφοράς, χωρικά και κοινωνικά, είναι η Κυψέλη. Θεωρώντας ωστόσο, ότι ο χώρος διαμορφώνεται μέσα από δίκτυα αλληλεπιδράσεων μέσα στο χρόνο, αναμενόμενο είναι ότι αυτά τα όρια αυτά δεν είναι αυστηρά.

Αναδιατυπώνοντας λοιπόν, τα μεθοδολογικά βήματα για αυτή την εργασία:

- Κατ' αρχήν θεωρείται αναγκαία μια χρονική διερεύνηση [παρ.6.1], σε μια απόπειρα να γίνει κατανοητός ο μηχανισμός με τον οποίο διαμορφώθηκε η σημερινή πολυχρωμία. Παράλληλα αναμένεται να εντοπιστούν και κάποιες "σταθερές" χωρικές μορφές. Να σημειωθεί ότι αυτή η ιστορική αναδρομή δεν είναι εξαντλητική.
- Στη συνέχεια ερμηνεύονται τα διαθέσιμα δεδομένα και η σημερινή εικόνα, με τη ματιά του ερευνητή και κάτοικου της περιοχής, με μια πρόθεση ανάγνωσης των κύριων ελεύθερων χώρων της Κυψέλης υπό το πρίσμα της πολυχρωμίας [παρ.6.2.] – πεζόδρομος Φωκίωνος Νέγρη, πλατεία Κανάρη, πεζόδρομος Αγ.Ζώνης, πλατεία Αγ.Ζώνης, πλατεία Αγ.Γεωργίου. Κατ' αυτό τον τρόπο προσδιορίζονται και διαφοροποιημένοι θύλακες προς έρευνα πεδίου, εκ των οποίων επιλέγεται ένας για συστηματική παρατήρηση. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις χρήσεις των ισογείων, που στην ουσία διαμορφώνουν το μέτωπο του δημόσιου χώρου, και πιο συγκεκριμένα στα καταστήματα. Πρόκειται θα λέγαμε, για «ιδιωτικές» εκφράσεις που εκτίθενται στη δημόσια σφαίρα. Η σαφής κατηγοριοποίηση ανά εθνικότητα δεν ήταν δυνατή. Έτσι, η έρευνα οριοθετήθηκε από τη διάκριση Ελλήνων – αλλοδαπών.

Συμπληρωματικά με τα παραπάνω λειτούργησαν άτυπες συνεντεύξεις στην ευρύτερη περιοχή του θύλακα που επιλέχθηκε αλλά και η εμπειρία κατοίκησης στην περιοχή και οι καθημερινοί διάλογοι που αυτό συνεπάγεται. Προκείμενου να συντεθεί μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα, διερευνήθηκαν και δευτερογενείς πηγές- συνεντεύξεις αντίστοιχης θεματολογίας άλλων ερευνών ή δημοσιευμένων στο διαδίκτυο. [παράρτημα]

6.1. Χρονική διερεύνηση

19^{ος} αι.

Η Κυψέλη, ή και «Γυψέλη», αναφέρεται σε κείμενα περιηγητών και τοπογραφικούς χάρτες του 19^{ου} αιώνα, κατά το μεγαλύτερο μέρος του οποίου ήταν αγροτικό περίχωρο της πρωτεύουσας. Απεικονίζεται σε χάρτη πόλεως των Αθηνών για πρώτη φορά το 1860, όπου τοποθετείται μεταξύ των δύο ρεμάτων, Λεβίδα και Κυκλόβουρου, ανάμεσα στους πρόποδες των Τουρκοβουνίων και του αγροτικού δρόμου που συνέδεε την Αθήνα με τον τότε μικρό οικισμό των Πατησίων και την αγροτική ενδοχώρα. Ο αγροτικός δρόμος, δεν είναι άλλος, από την σημερινή οδό Πατησίων, η οποία αποτελούσε έναν από τους καθιερωμένους δρόμους της νεοσύστατης πρωτεύουσας. η σημασία του οποίου ενισχύθηκε σημαντικά στα τέλη του 19^{ου} αιώνα.

Η διαδικασία εκβιομηχάνισης στην οποία μπήκε η Αθήνα, περίπου από το 1860 και έπειτα, επέφερε αναδιατάξεις στη δομή της. Αυτές οι αναδιατάξεις αφορούσαν αφενός την κοινωνική της διαστρωμάτωση και αφετέρου τον αστικό ιστό. Σαν αποτέλεσμα των νέων οικονομικών διαδικασιών, μια μεσαία αστική τάξη εμφανίστηκε, με κύρια απασχόληση στο εμπόριο, πληρώνοντας το κενό ανάμεσα σε μια κατώτερη τάξη, το εργατικό δυναμικό, και μια ανώτερη τάξη, που είχε να κάνει με την ιδιοκτησία και την εισροή κεφαλαίων στον ελληνικό χώρο.[Καρύδης Δ., 1991] Ο πληθυσμός της πόλης αυξήθηκε και συνακόλουθα και η έκτασή της. Αυτές οι αναδιατάξεις δεν άφησαν ανεπηρέαστη την ευρύτερη περιοχή της οδού Πατησίων στην οποία εντάσσεται και η μελέτη περίπτωσης.

Η δυνατότητα για σύνταξη ιδιωτικών ρυμοτομικών σχεδίων, σε εκτάσεις που είχαν αγοράσει ιδιώτες εκτός σχεδίου πόλης, και η έγκρισή τους σαν αυτοτελή προάστια ήταν καθοριστικής σημασίας, καθώς σήμαινε παράλληλα και την επέκταση των υποδομών για την ανοικοδόμηση τους. Οι περιοχές των Άνω και Κάτω Πατησίων αποτελούν τέτοιες περιπτώσεις, με εγκρίσεις τα έτη 1869 και 1879 αντίστοιχα. Επιπλέον, η ανάγκη για επικοινωνία της πόλης με τις εξοχές/προάστια της κατέστησε επιτακτική την

ανάγκη για συγκοινωνίες, δεδομένου ότι ως τότε οι μετακινήσεις γίνονταν με άμαξες ή με τα πόδια. Από τις πρώτες περιοχές που εξυπηρετήθηκαν από δημόσιες συγκοινωνίες ήταν τα Πατήσια. Υπό αυτές τις συνθήκες, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα εντατικοποιήθηκε η επέκταση της πόλης προς Βορρά, κατά μήκος της οδού Πατησίων, και οι περιοχές εκατέρωθέν της, κατοικήθηκαν από τη μεσαία και ανώτερη τάξη. Σε αυτές τις περιοχές συμπεριλαμβάνονταν και η περιοχή της Κυψέλης, η οποία εντάχθηκε στο σχέδιο πόλης το 1877, και όπου ήδη από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα είχαν τις επαύλεις τους επιφανείς της εποχής Αθηναίοι.

_α`μισό 20^{ου} αι.

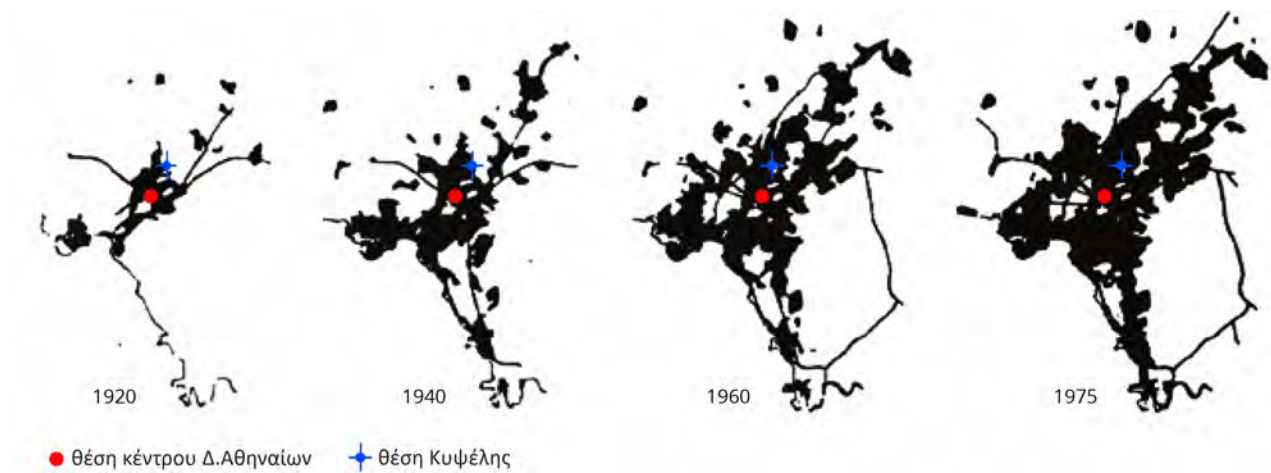
Η αγροτική φυσιογνωμία της περιοχής άρχισε να αλλάζει στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Την εποχή εκείνη την Αθήνα χαρακτηρίζουν οι συνεχείς επεκτάσεις του σχεδίου πόλης και οι εκπονήσεις νέων σχεδίων σε μια προσπάθεια συνολικής αντιμετώπισης της μεγέθυνσης της πρωτεύουσας. Το 1908 ορίστηκε επίσημα τα όριά για την Κυψέλη και η ονομασία της. Η συνοικία οριοθετήθηκε στα βόρεια από το ρέμα Λεβίδη, τη σημερινή Φωκίωνος Νέγρη, νότια το ρέμα Κυκλόβουρου, τη σημερινή οδό Ευελπίδων, ανατολικά από τις παρυφές των Τουρκοβουνίων και δυτικά από την οδό Πατησίων.

Η έλευση προσφύγων στην Αθήνα, από το 1922 και έπειτα, επέφερε περαιτέρω αναδιατάξεις όχι μόνο για την πρωτεύουσα. Γενικά ο Ελληνικός χώρος, πέρασε σε μια περίοδο περιορισμένου εκσυγχρονισμού, γεγονός που κατά κάποιους συνδέεται με το φτηνό εργατικό δυναμικό των προσφύγων. [Σαρηγιάννης Γ., 2000] Αν και η βιομηχανία που αναπτύχθηκε, περιορίστηκε κυρίως στη μικροβιομηχανία καταναλωτικών αγαθών, έδωσε ώθηση για περαιτέρω αστικοποίηση, και παράλληλα σήμαινε και συγκέντρωση εξουσίας στην πρωτεύουσα, εις βάρος της επαρχιακής πόλης. Ο πληθυσμός της Αθήνας πολλαπλασιάστηκε, και παράλληλα και η έκτασή της, όχι μόνο λόγω των νεοαφιχθέντων προσφύγων, αλλά και εσωτερικών μεταναστών, αρχικά από Στερεά Ελλάδα, Πελοπόννησο και Κυκλάδες, και στη συνέχεια από άλλες επαρχιακές περιοχές ή το εξωτερικό.

Η περιοχή της Κυψέλης προσέλκυσε εύπορες οικογένειες της μεσαίας και ανώτερης αστικής τάξης, και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα από αγροτική περιοχή μετατράπηκε με σαφήνεια σε περιοχή κατοικίας, με πολυτελείς μονοκατοικίες και διπλοκατοικίες, αραιοδομημένες περίπου ως το 1930. Αυτό άλλαξε τα επόμενα χρόνια, όταν με το θεσμικό πλαίσιο δόθηκαν νέες προτεραιότητες που αναδιαμόρφωσαν το αστικό ιστό της Αθήνας γενικά, αλλά και της Κυψέλης ειδικότερα.

Με το νομοθετικό διάταγμα “περί πολεοδομικής ανασυγκρότησης πόλεων και κωμοπόλεων της χώρας” του 1923, έργα κοινής ωφελείας άρχισαν να πραγματοποιούνται με ιδιαίτερη έμφαση στο οδικό δίκτυο, ενώ με τον Ν.3741/29 θεσμοθετήθηκε η οριζόντια ιδιοκτησία και με τον ΓΟΚ του `29 αυξήθηκαν οι συντελεστές εκμετάλλευσης γης. Η οικοδομή έγινε ο κύριος τομέας επενδύσεων και η πολυκατοικία σταδιακά αναδείχθηκε στην κύρια μορφή κατοικίας.

Σε ότι αφορά τα δημόσια έργα στην Κυψέλη, ενδεικτικά αναφέρεται ότι, το 1930 διανοίχθηκε η Φωκίωνος Νέγρη στον προϋπάρχον ρέμα Λεβίδη, το 1935 κτίστηκε η Δημοτική Αγορά, και το 1938 κατασκευάστηκε η πλατεία Αγ.Γεωργίου μπροστά από την ομώνυμη εκκλησία του 1917. Πολυκατοικίες στην Κυψέλη άρχισαν να χτίζονται περίπου το 1935, διαδικασία που εντατικοποιήθηκε από το 1950 περίπου και έπειτα. Ως και το 1950 περίπου όμως, διατηρούνταν ακόμα η σχετικά αραιή δόμηση, τα χαμηλά ύψη των κτιρίων και η αίσθηση της γειτονιάς.

Λεκανοπέδιο Αττικής_ πηγή: Μπίστη Μαριάννα, 2012. Δημόσιου χώρου χρήστες αναζητούνται, ερευνητική εργασία προπτυχιακών σπουδών, ΕΜΠ, Αθήνα_ επεξεργασία: Δημητρακοπούλου Χρυσούλα

_β` μισό 20^{ου} αι.

Ο εμφύλιος πόλεμος είχε σαν συνέπεια την ερήμωση της υπαίθρου [Σαρηγιάννης Γ., 2000] και συνακόλουθα την εισροή νέων κατοίκων στην Αθήνα. Η περίοδος 1950-1980 αποτέλεσε την κύρια φάση της αστικοποίησης για τον ελληνικό χώρο. Μέσω του συστήματος της «αντιπαροχής», που καθιερώθηκε με τον Ν.3879/58, γιγαντώθηκε η οικοδομική δραστηριότητα, γεγονός που ενθαρρύνθηκε και με τον ΓΟΚ του 1955 που αύξησε επιπλέον τους συντελεστές εκμετάλλευσης γης. Πρόκειται άλλωστε και για την περίοδο που διαδόθηκε το ΙΧ ως μέσο μετακίνησης. Ο πληθυσμός της Αθήνας αυξήθηκε και συνακόλουθα το κέντρο της άλλαξε με πολυκατοικίες και δρόμους να πυκνώνουν τον αστικό ιστό εις βάρος των ελεύθερων χώρων.

Οι οικονομικά ευπορότεροι μετανάστες, από την επαρχία ή το εξωτερικό, εγκαταστάθηκαν στις κοντινές στο κέντρο περιοχές, μεταξύ των οποίων και την Κυψέλη, η οποία απέκτησε εικόνα αστικής συνοικίας, με πολυτελείς πολυκατοικίες να εμφανίζονται στη θέση κάποιων προηγούμενων μονοκατοικιών. Η φυσιογνωμία της περιοχής άλλαξε. Η οικονομική ευμάρεια των κατοίκων της αποτυπώθηκε στην πολεοδομική της εικόνα που χαρακτηριζόταν από υψηλής αρχιτεκτονικής κτίσματα και επιβλητικά για την εποχή οικοδομικά τετράγωνα. Σύμφυτη με αυτή την ανάπτυξη ήταν και η παρουσία θεατρικών σκηνών και κινηματογράφων που έδωσαν στη συνοικία μια ξεχωριστή αίγλη. Η Κυψέλη ήταν το κέντρο της κοσμικής Αθήνας, διάσημη για τα θέατρα, τα εστιατόρια και τη νυχτερινή της ζωή, γεγονός αποτυπωμένο στη μνήμη των παλαιότερων κατοίκων της Κυψέλης και όχι μόνο, καθώς προσέλκυε κόσμο και από άλλες περιοχές. Όλα αυτά προφανώς συντέλεσαν και στην προσέλκυση νέων κατοίκων. Αυτός ο αναψυχικός χαρακτήρας συνδέθηκε άρρηκτα και με τη Φωκίικη Νέγρη, που ως πεζόδρομος πλέον σήμερα συνεχίζει να λειτουργεί σαν τοπικό κέντρο αναψυχής.

Η συνεχής εισροή πληθυσμού στην Αθήνα είχε να κάνει και με την βιομηχανική ανάπτυξη που χαρακτήρισε τον ελληνικό χώρο τα έτη περίπου 1960-1973, ως αποτέλεσμα διαδικασιών οικονομικής ανασυγκρότησης γενικά για τον ευρωπαϊκό χώρο. [Σαρηγιάννης Γ., 2000] Οι βιομηχανικές μονάδες που εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα προσέλκυσαν επιπλέον εργατικό δυναμικό, νέους κατοίκους, και ακολούθως επέφεραν νέες μεταβολές στην κατανομή του πληθυσμού της. Εκείνη την εποχή θα λέγαμε διαμορφώθηκε, κατά το μεγαλύτερο μέρος της, η εικόνα του σημερινού κέντρου με το πυκνά δομημένο περιβάλλον, το συνεχές μέτωπο πολυκατοικιών, τους λίγους ελεύθερους χώρους και τα λοιπά προβλήματα που αυτό συνεπάγεται (στάθμευση, ρύπανση κλπ.).

Αυτός ο κορεσμός του κέντρου, επηρέασε και τη μελέτη περίπτωσης, όπου σταδιακά οι χαμηλές μονοκατοικίες ή διπλοκατοικίες έδωσαν τη θέση τους στις πολυκατοικίες του τυπικού ορόφου, καθώς οι παλαιότερες κατασκευές αποδείχθηκαν ανεπαρκείς, δεδομένης της αύξησης ζήτησης για κατοικία. Και παρά τα συγκριτικά μειονεκτήματα του διαμερίσματος, το διαμέρισμα αποτέλεσε στεγαστική λύση για τα μεσαία και υψηλά εισοδηματικά στρώματα περίπου ως και το 1980. Τότε άρχισε να περιορίζεται και το φαινόμενο της αυθαίρετης δόμησης, που για τα προηγούμενα χρόνια είχε δώσει λύση στο στεγαστικό πρόβλημα των χαμηλότερων οικονομικών στρωμάτων. Η δυνατότητα πλέον αυτών των νοικοκυριών να νοικιάσουν διαμέρισμα στις νέες πολυκατοικίες του κέντρου άλλαξε τα δεδομένα για την κατοικία, η οποία πλέον, θα έλεγε κανείς, ότι αποτελούσε αγαθό προς εμπόριο και κατανάλωση, γεγονός που δημιούργησε και μια ποικιλία στην τυπολογία διαμερισμάτων, διαθέσιμη να υποδεχθεί τα χρόνια που ακολούθησαν, ως και σήμερα, μια ποικιλία νέων κατοίκων (εσωτερικών μεταναστών από των επαρχιακό χώρο, φοιτητών, οικονομικών μεταναστών)

Παράλληλα, πραγματοποιήθηκε και μια επέκταση των κεντρικών λειτουργιών, εμπορίου, διοίκησης, επιχειρήσεων, προς τις περιοχές κατοικίας και κυρίως κατά μήκος των κύριων κυκλοφοριακών αξόνων, γεγονός που μετέβαλε ιδιαίτερα έντονα, το χαρακτήρα της οδού Πατησίων, σε ότι αφορά την περιοχή της Κυψέλης, όπου εμφανίζεται και το φαινόμενο διαφοροποίησης της χρήσης των ισογείων για εμπορικές χρήσεις και άλλου είδους τοπικές υπηρεσίες.

Υπό αυτές τις νέες συνθήκες, της ανάμιξης των χρήσεων, του πυκνού δομημένου περιβάλλοντος, του αυτοκινήτου και των λιγότερων ελεύθερων χώρων, από τα μέσα της δεκαετίας του '80 και έπειτα, ένα μέρος των εύπορων νοικοκυριών αναζήτησαν καλύτερες συνθήκες διαβίωσης στα προάστια της Αθήνας. Τα διαμερίσματα όσων μετακόμιζαν, ήταν πλέον διαθέσιμα προς ενοικίαση κατά κύριο λόγο σε χαμηλότερα οικονομικά στρώματα. Λόγω της εγγύτητας της περιοχής στο κέντρο και των διευκολύνσεων που αυτό συνεπάγεται για τις καθημερινές δραστηριότητες, η περιοχή σταδιακά προσέλκυσε και περισσότερους Έλληνες της επαρχίας που έρχονταν στην Αθήνα προς εύρεση εργασίας, αλλά και φοιτητές. Η σύσταση του πληθυσμού της Κυψέλης μεταβλήθηκε και το οικιστικό απόθεμα, που παράχθηκε κατά το β' μισό του 20^{ου} αιώνα, και το οποίο σε ένα βαθμό απαξιώθηκε από τους αρχικούς ιδιοκτήτες του μένοντας άδειο, στον 21^ο αποτέλεσε εκτός των άλλων, πρόσφορο πεδίο εγκατάστασης οικονομικών μεταναστών που προσέλκυσε η χώρα από το 1980 και έπειτα, νόμιμα ή παράνομα. Το μεγαλύτερο ποσοστό αυτών εγκαταστάθηκε στο λεκανοπέδιο Αττικής και κυρίως στο Δ. Αθηναίων.

Περιοχές - υποδοχείς μεταναστών κοντά στο κέντρο, ήταν οι δυτικές περιοχές κοντά στην πλατεία Ομονοίας αλλά και δυτικά της οδού Πατησίων, κατά μήκος της οδού Αχαρνών και της Γ' Σεπτεμβρίου αργότερα. Η οδός Πατησίων μοιάζει αρχικά να λειτούργησε σαν όριο. Μετανάστες στην Κυψέλη άρχισαν να κατοικούν περίπου από το 1990 και έπειτα.

Σαν αποτέλεσμα όλων των παραπάνω, στα τέλη του 20^{ου} αιώνα, καθιερώθηκε, κατά κάποιο τρόπο, μια κατανομή των κατοίκων καθ' ύψους των πολυκατοικιών, ανάλογη με το οικονομικό τους εισόδημα, με τους μετανάστες να κατοικούν στους χαμηλότερους ορόφους (υπόγεια και ισόγεια κυρίως), επαγγελματικές χρήσεις και φοιτητές στους μεσαίους ορόφους, ενώ οι οικονομικά ευπορότεροι και συνήθως παλαιότεροι κάτοικοι, στους τελευταίους ορόφους των πολυκατοικιών, κάτι το οποίο ισχύει και σήμερα [02].

β` μισό 19^{ου}

Εκβιομηχάνιση 1860

- > εμφάνιση μεσαίας αστικής τάξης
- > αύξηση πληθυσμού Αθήνας
- > Εξοχικές κατοικίες Αθηναίων ανώτερης οικονομικής τάξης στην Κυψέλη

α` μισό 20^{ου}

Μικρασιατική καταστροφή 1922

- > πρόσφυγες στην Αθήνα
- > Αύξηση πληθυσμού /επεκτάσεις σχεδίου πόλης Αθηνών
- > οριοθέτηση συνοικίας Κυψέλης
- > Μόνιμες κατοικίες Ελλήνων μεταναστών ανώτερης οικονομικής τάξης στην Κυψέλη

Νομοθ. Διάτ. 1923

- > Φωκ. Νέγρη 1930
- > Δημοτική Αγορά 1935
- > Πλατεία Αγ. Γεωργίου 1938

Ν 3741/29 οριζόντια

ιδιοκτησία

ΓΟΚ 1929

- > Πολυτελείς πολυκατοικίες στην Κυψέλη (~1935)

β` μισό 20^{ου}

Εμφύλιος Πόλεμος 1945-1949

Βιομηχανική/οικονομική ανάπτυξη 1960

- > Ερήμωση υπαίθρου
- > Συγκέντρωση πληθυσμού στην Αθήνα
- > Εγκατάσταση Ελλήνων μεταναστών μεσαίας και ανώτερης οικονομικής τάξης στην Κυψέλη

Ν 3879/58 αντιπαροχή

ΓΟΚ 1955

Διάδοση ιδιωτικής μετακίνησης

- > Γιγάντωση οικοδομικής δραστηριότητας
- > Επεκτάσεις σχεδίου πόλης
- > Πύκνωση αστικού ιστού
- > Μετακίνηση εύπορων νοικοκυριών από το κέντρο προς τα προάστια
- > Προσέλκυση χαμηλότερων οικονομικών στρωμάτων στην Κυψέλη

Κατάρρευση υπαρκτού σοσιαλισμού

- > Έναρξη εισροής μεταναστών στον ελληνικό χώρο από το 1980 και έπειτα

1990

Μετανάστες στην περιοχή της Κυψέλης

Πολυχρωμία

Αλβανία

Χώρες πρώην ανατ. μπλοκ

Αφρική

Έγγυς Ανατολή

Χώρες λουτής Ασίας

Κύριες συγκεντρώσεις μεταναστών στην περιοχή της Κυψέλης [δεδομένα 2001]_ ανά εθνικότητα [άνω], σύνολο [επομ. σελίδα]
πηγή: ΕΜΠ, 2007. "Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές στην πόλη. Μετανάστες και ντόπιες στις γειτονιές της Αθήνας", Αθήνα επεξεργασία: Δημητρακοπούλου Χρυσούλα

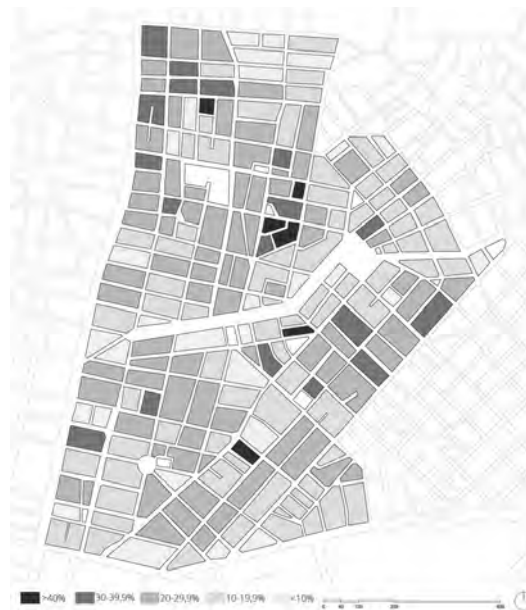
6.2. Εντοπίζοντας “θραύσματα”...

6.2.α. Αξιολογώντας τη γενική εικόνα...

[βλ. εικόνες: παράρτημα σχετικού υλικού τεύχους]

Όπως φαίνεται στα δεδομένα του 2001, η Κυψέλη αποτελεί μία από τις πλέον πολυεθνικές περιοχές του κέντρου. Εκτός των Ελλήνων, το κοινωνικό της μωσαϊκό συντίθεται από Αλβανούς με ποσοστό 49,2 % και σε πολύ μικρότερα ποσοστά, από μετανάστες από την Πολωνία, Ουκρανία, Βουλγαρία και Ρουμανία. Σε ακόμη μικρότερο ποσοστό εντοπίζονται μετανάστες από μια πληθώρα ευρωπαϊκών και ασιατικών χωρών όπως Γεωργία, Μολδαβία, Ρωσική Ομοσπονδία, Αίγυπτο, Νιγηρία, Αιθιοπία, Νότια Αφρική, Πακιστάν, Ιράκ, Ιράν και Ινδία. Κατά κύριο λόγο η αναλογία Ελλήνων- αλλοδαπών περιορίζεται σε ένα ποσοστό 25-30%, αν και παρατηρούνται κάποιες πυκνώσεις με ποσοστό μεγαλύτερο του 40%, που όμως η έκτασή τους περιορίζεται σε ένα-δύο τετράγωνα. Παρατηρούνται επίσης και οικοδομικά τετράγωνα που το ποσοστό των αλλοδαπών είναι ελάχιστο. Από το 2001 και έπειτα η παρουσία τους στην Κυψέλη έγινε πιο έντονη, οπότε τα παραπάνω ποσοστά έχουν μάλλον μεταβληθεί, κάτι που δεν ήταν δυνατόν να τεκμηριωθεί. Αντίστοιχα έχει μεταβληθεί και η κατανομή τους στο χώρο, όχι όμως με μεγάλες διαφορές ως προς τα σημεία μεγαλύτερων συγκεντρώσεων. Πυκνώσεις μεγάλων εκτάσεων, τύπου “γκέτο” ακόμα δεν παρατηρούνται. Η διάχυση που διαφαίνεται στα στοιχεία του 2001, υφίσταται και σήμερα και ίσως σε μεγαλύτερο βαθμό. Περιοχές ωστόσο, που το 2001 χαρακτηρίζονταν από ελάχιστα ποσοστά, πλέον έχουν προσελκύσει περισσότερους μετανάστες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι πολυκατοικίες της οδού Επτανήσου. Για την περίπτωση των πολυκατοικιών της Φωκ.Νέγρη όμως, δεν ισχύει αυτό. Η εγκατάσταση μεταναστών είναι ακόμα χαμηλή, κάτι που δε συμβαίνει με τη χρήση της ως πεζόδρομου/χώρου αναψυχής.

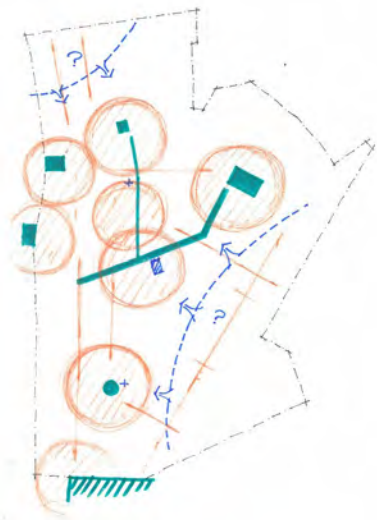
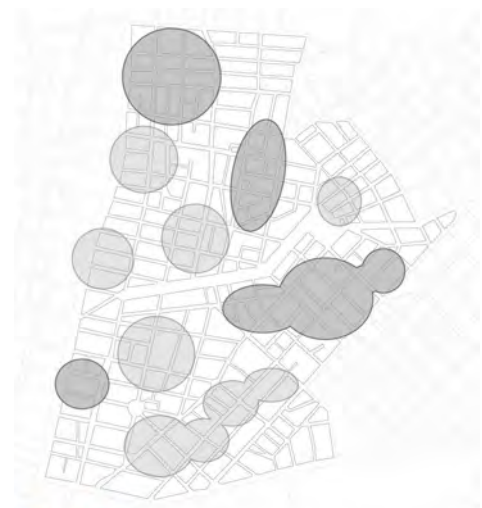
Ο αναψυχικός χαρακτήρας και το παρελθόν ως ανάμνηση των ανώτερων οικονομικών στρωμάτων που ακόμη την κατοικούν, αποτέλεσαν αρχικά ανασταλτικούς παράγοντες για τις δραστηριότητες μεταναστών και ειδικότερα εκείνων των εθνοτικών ομάδων με εμφανώς διαφοροποιημένα χαρακτηριστικά (χρώμα, χαρακτηριστικά προσώπου, ενδυμασία). Ακόμα υπάρχουν πολυκατοικίες που δεν δέχονται “ξένους” ένοικους, αλλά και Έλληνες που δεν πληρούν κατά περίπτωση προϋποθέσεις. Αν και ακόμα δεν υπάρχουν καταστήματα εμπορίου ή χώρων εστίασης μεταναστών, η πολυπολιτισμικότητα αποτελεί ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά του πεζόδρομου που εκφράζει την

πολυχρωμία της Κυψέλης με ποικιλία άλλων “θραυσμάτων” [μουσική, διάλογοι σε διάφορες γλώσσες, διαφορετικές ενδυμασίες]. Στα υφιστάμενα επί του πεζόδρομου καταστήματα, οι χρήστες είναι Έλληνες ή αλλοδαποί που ζουν χρόνια στην Ελλάδα ή και εργάζονται σε κάποια από αυτά. Πρόκειται κυρίως για μετανάστες από την Αλβανία ή χώρες του πρώην ανατολικού μπλοκ.

Η εικόνα αλλάζει κάπως πλησιάζοντας την πλατεία Κυψέλης όπου, στα περιβάλλοντα Ο.Τ., υπάρχουν και καταστήματα αλλοδαπών ή κάποια ελληνικά καταστήματα που έχουν καταλόγους και σε άλλες γλώσσες εκτός από Ελληνικά. Στην πλατεία Κανάρη, όπως λέγεται επίσημα, η ανάμιξη Ελλήνων - αλλοδαπών είναι εμφανώς εντονότερη.

Επίσης, έκδηλη η πολυχρωμία είναι στον δεύτερο μεγάλο πεζόδρομο της Κυψέλης, την Αγ.Ζώνης, που πήρε την ονομασία της από την ομώνυμη εκκλησία. Εδώ εντοπίζονται κάποια καταστήματα και υπηρεσίες αλλοδαπών. Η Αγ.Ζώνης αποτελούσε και αποτελεί ακόμα χώρο εκτόνωσης μεταναστών, δεδομένων των υψηλότερων συγκεντρώσεων στις εκατέρωθεν περιοχές της. Παρατηρείται όμως και εκεί μια μεταβολή, η οποία δεν αφορά μόνο το συγκεκριμένο πεζόδρομο. Η αρχική παρουσία των μεταναστών και η ανασφάλεια που δημιούργησε, είχε σαν αποτέλεσμα τη μικρότερη χρήση του πεζόδρομου ως χώρου αναψυχής από Έλληνες. Πλέον η ανάμιξη είναι πιο έντονη, και συνεπώς οι έμμεσες ή άμεσες αλληλεπιδράσεις. Δε μπορεί ωστόσο, χωρίς περαιτέρω διερεύνηση, να ειπωθεί με σαφήνεια το αν πρόκειται για πεδίο ενεργούς αλληλεπίδρασης. Στην κατάληξη του πεζόδρομου, όπου βρίσκεται η πλατεία, η εικόνα δεν αλλάζει ως προς το μέτωπό της και την παρουσία καταστημάτων αλλοδαπών. Ωστόσο, δεν έχει τόσο την αναμενόμενη εικόνα πλατείας, με παρτέρια και παγκάκια, καθώς ο χώρος της καταλαμβάνεται από καφέ και ταβέρνες, που απευθύνονται σε κάτοικους της κοντινής περιοχής της.

Σκαριφήματα εντοπισμού πεδίων συνυπάρξεων - συσχέτιση πολυχρωμίας και δημόσιου χώρου

Ως παράγοντας για την παραπάνω μεταβολή, θα μπορούσε να προσδιοριστεί η οικονομική κρίση που σε ένα βαθμό έστρεψε τους Έλληνες σε άλλους τρόπους εκτόνωσης, πέραν του γνωστού καφέ στην καφετέρια. Σε σύγκριση με παλαιότερα, πιο συχνά βλέπεις σήμερα παρέες να συζητούν στα παγκάκια. Επίσης βασικός τροποποιητικός παράγοντας, διαφορετικής ποιότητας, είναι ο χρόνος, που έχει να κάνει με τη διαδικασία εξοικείωσης του κάτοικου με τον συν-κάτοικο, του Έλληνα με τον “ξένο”, και αντίστροφα, κάτι το οποίο με τη σειρά του έχει να κάνει με κριτήρια όχι μόνον εθνικότητας, αλλά και οικονομικά, εκπαίδευσης και ηλικιακά όπως περιγράφεται στην εργασία 04.

Η ίδια αλλαγή παρατηρείται και στην πλατεία Αγ. Γεωργίου αν και όχι τόσο έντονα, σε ότι αφορά την ανάμιξη Ελλήνων-αλλοδαπών. Ο χαρακτήρας της πλατείας είναι διαφοροποιημένος από τους προαναφερθέντες δημόσιους χώρους και ως προς την κλίμακά του αλλά και ως προς τη φυσιολογία του, που δε χαρακτηρίζεται τόσο από την αναψυχή ως δραστηριότητα [παρ' ότι υπάρχει] αλλά από τη θέση του σε ένα πυκνό αστικό ιστό. Πρόκειται για τον θύλακα που επιλέχθηκε για περαιτέρω διερεύνηση, η οποία, όπως θα περιγραφεί παρακάτω, ανέδειξε πτυχές της καθημερινότητας που διαφοροποιούνται από την πρώτη γενική εντύπωση των απλών συνυπάρξεων.

Αξίζει να σημειωθεί εδώ η διαπίστωση ότι, οι συμπεριφορές και οι διαφοροποιήσεις που προαναφέρθηκαν δεν αφορούν όλες τις ηλικιακές ομάδες. Για παράδειγμα, για τα παιδιά που παίζουν έξω από το σχολείο ή για τους εφήβους που συχνάζουν στη Φωκ.Νέγρη, μοιάζει να μην έχει σημασία το «χρώμα». Μεγαλώνοντας στην Ελλάδα, υιοθετούν και τον αντίστοιχο τρόπο ζωής, ανεξάρτητα με τις συνδέσεις που συνεχίζουν να κρατούν με τη χώρα προέλευσής τους. Είναι χαρακτηριστικός διάλογος που πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια της έρευνας πεδίου με παρέα κοριτσιών 23-26 ετών από την Αλβανία, που εργάζονται σε κατάσταση της Φωκίωνος Νέγρη και μεγάλωσαν στην Ελλάδα. Σε ερώτηση που αφορούσε ήθη και έθιμα από την πατρίδα τους, διαφοροποίησαν τη δική τους συμπεριφορά από των γονιών τους, που επίσης μένουν στην Αθήνα, ως λιγότερο προσκολλημένη στις αλβανικές παραδόσεις ή τον τρόπο ζωής.

6.2.β. Εστιάζοντας σε μια μικρότερη χωρική ενότητα...

πλατεία Αγ. Γεωργίου Κυψέλης

[βλ. εικόνες: παράρτημα σχετικού υλικού τεύχους]

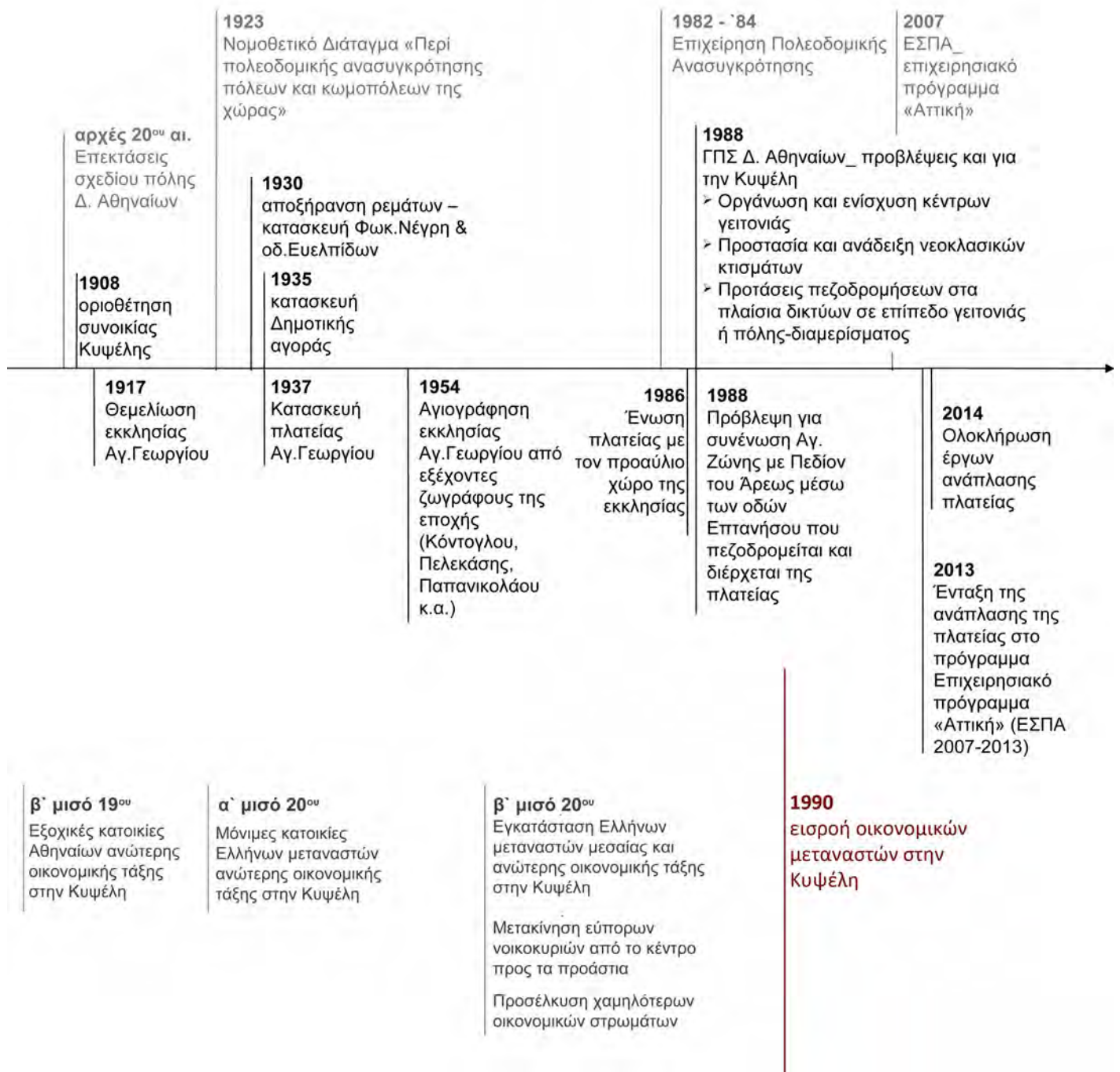
➤ **Ιστορικά στοιχεία**

Η πλατεία Αγ. Γεωργίου, αν και δεν πρόκειται για ιστορική πλατεία, είναι από τις παλαιότερες της Κυψέλης. Χαρακτηριστικό της αποτελεί το κυκλικό της σχήμα και ο φανοστάτης στο κέντρο της, σχεδιασμένος από τον E. Ziller. Σε δευτερογενείς πηγές [όχι επαληθευμένες] γίνεται λόγος για ύπαρξη της πριν από την ανέγερση της ομώνυμης εκκλησίας, η οποία χρονολογείται στο 1917, και δεσπόζει στο βορειοανατολικό της μέτωπο. Ο κυκλικός κόμβος ωστόσο, αποτελεί τμήμα εγκεκριμένου ρυμοτομικού σχεδίου από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όπως φαίνεται σε χάρτες της εποχής. Η κατασκευή της σημερινής πλατείας, στην σημερινή της έκταση, έγινε το 1937. Ως και τη δεκαετία του '60, περιβαλλόταν από διώροφες οικοδομές αριστοκρατικών οικογενειών, οι οποίες σταδιακά αντικαταστάθηκαν από τις πολυκατοικίες που την περιβάλλουν σήμερα. Για κάποια από τα προηγούμενα χρόνια η πλατεία είχε μια εικόνα εγκατάλειψης με κενά ισόγεια να κάνουν την εμφάνισή τους, άδεια παγκάκια και κάδους απορριμμάτων σε περίοπτες θέσεις. Όπως αποδεικνύεται, από την παρατήρηση της περιοχής, αυτό έχει πλέον αλλάξει, ειδικά μετά την πρόσφατη ανάπλασή της το 2014.

Στον πίνακα που παρατίθεται παρουσιάζονται οι χωρικές επεμβάσεις που έχουν πραγματοποιηθεί στην πλατεία, και γίνονται κάποιες συσχετίσεις με άλλες κλίμακες αναφοράς και ιστορικά γεγονότα [Δ.

Αθηναίων, Ελληνικός χώρος]. Να σημειωθεί ότι ο πίνακας δεν είναι πλήρης. Σε ότι αφορά τις διεκδικήσεις κατοίκων, η περιορισμένη για αυτή την εργασία έρευνα, δεν ανέδειξε κάποιο συγκεκριμένο αίτημα. Αξιοσημείωτη ωστόσο, είναι η ένταξη της πλατείας σε πολιτιστικές διαδρομές που κατά καιρούς πραγματοποιούνται για την πόλη των Αθηνών, με πρωτοβουλίες εθελοντικών ομάδων.

➤ *Θέση στον αστικό ιστό, δομημένο περιβάλλον & δραστηριότητες στην ευρύτερη περιοχή της*

Στον αστικό ιστό της Κυψέλης, η πλατεία τοποθετείται στη διασταύρωση των οδών Επτανήσου, Ιθάκης και Ύδρας, Σε σχέση με τους κύριους οδικούς άξονες της Κυψέλης, είναι κοντά στην οδό Πατησίων, σχεδόν στη συμβολή των οδών Δροσοπούλου και Κυψέλης και στην ενδιάμεση περιοχή μεταξύ του πεζόδρομου της Φωκίωνος Νέγρη και του πάρκου Πεδίων του Άρεως, δύο από τους κύριους ελεύθερους χώρους στην ευρύτερη περιοχή. Αν και το πεδίο του Άρεως ανήκει σε διαφορετικό δημοτικό διαμέρισμα του Δ. Αθηναίων, τοποθετημένο νότια στην οδό Ευελπίδων, στα όρια της Κυψέλης, αποτελεί, όπως και η Φωκίωνος Νέγρη, σημείο αναφοράς για το κέντρο της Αθήνας, από τις αρχές του 20ου αιώνα.

Κύρια χρήση των κτισμάτων της ευρύτερης περιοχής της είναι αυτή της κατοικίας. Οι χρήσεις των ισογείων διαφοροποιούνται, αποτελώντας καταστήματα και άλλες τοπικές υπηρεσίες, κυρίως στις οδούς Κυψέλης και Δροσοπούλου και στο μέτωπο της πλατείας και λιγότερο στην οδό Επτανήσου. Η πλατεία περιβάλλεται από πολυκατοικίες, των οποίων το μέτωπο παραλαμβάνει στην πλειοψηφία του το κυκλικό σχήμα της κάτοψης της πλατείας. Πρόκειται για κτίσματα του β' μισού του 20ου αιώνα. Ο τρόπος που η πλατεία περικλείεται από το πυκνά δομημένο περιβάλλον της, της δίνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς γίνεται αντιληπτή μόνο όταν έχει πλησιάσει αρκετά κοντά.

➤ *Η πρόσφατη ανάπλαση*

Η ανάπλαση που έγινε πρόσφατα στην πλατεία, για τους περισσότερους κατοίκους, θεωρούνταν αναγκαία, καθώς η εγκατάλειψή της είχε οδηγήσει στη λειτουργία της ως χώρου απλής διέλευσης. Η θέση της στον ιστό της Κυψέλης, σε περιοχή κατοικίας μεταξύ δύο εμπορικών δρόμων, η μικρή της κλίμακα, όπως επίσης και η ύπαρξη κάποιων καταστημάτων, που αποτελούν «στέκια» εδώ και χρόνια, την κράτησαν ωστόσο ζωντανή, παρά την υποβαθμισμένη εικόνα της. Άλλωστε αποτελεί και τον προαύλιο χώρο της εκκλησίας του Αγ. Γεωργίου που προσελκύει κόσμο από την ευρύτερη περιοχή.

Όπως διατυπώνεται στην απόφαση για την ένταξη της ανάπλασης της πλατείας στον Άξονα Προτεραιότητας "04 - Αναζωογόνηση Αστικών Περιοχών" του Επιχειρησιακού Προγράμματος "Αττική", το 2013: «Η σημερινή διαμόρφωση της πλατείας χρήζει παρεμβάσεων, ώστε να αναδειχθούν τα ιδιαίτερα στοιχεία της [φανοστάτης Τσίλλερ, εκκλησία Αγ. Γεωργίου] και να επιλυθούν προβλήματα που αφορούν στη λειτουργία και αισθητική της πλατείας που αποτελεί σημείο αναφοράς και κοινωνικής δραστηριότητας της ευρύτερης περιοχής».

Μεταξύ των επιμέρους επεμβάσεων που προβλέπονταν και υλοποιήθηκαν, ήταν ανακατασκευή του πεζόδρομου γύρω από την εκκλησία, αλλαγή δαπεδοστρώσεων, ανασχεδιασμός χώρων φύτευσης, ενίσχυση φυτεύσεων, αντικατάσταση και ενίσχυση σταθερού εξοπλισμού (παγκάκια, φωτισμός κλπ.). Η αισθητική των επεμβάσεων θα χαρακτηριζόταν μάλλον συμβατική, χωρίς εντάσεις ή ιδιαιτερότητες που να προσελκύουν συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, αλλά ενταγμένη στο περιβάλλον στο οποίο αναφέρεται.

Τις θετικές αντιδράσεις για την αρχική απόφαση ανάπλασης της πλατείας, διαδέχθηκαν η καχυποψία για το είδος της ανάπλασης και τελικά οι διαμαρτυρίες για το μικρότερο πλάτος δρόμου και τα παγκάκια που τοποθετήθηκαν και που δεν επιτρέπουν στους άστεγους να κοιμηθούν. Επί της ουσίας όμως, η ανάπλαση συνέβαλλε στην αναβάθμιση της περιοχής γενικά και της πλατείας ειδικότερα που πλέον προσελκύει χρήστες από όλες τις ηλικίες, εθνικότητες και οικονομικά στρώματα που κατοικούν στην ευρύτερη περιοχή της.

➤ «Θραύσματα» πολυχρωμίας, συνυπάρξεις, αλληλεπιδράσεις...

Σε επίπεδο κατοίκησης, η ευρύτερη περιοχή της πλατείας αποτελεί πεδίο συνύπαρξης, Ελλήνων και αλλοδαπών. Σίγουρα η πολυχρωμία γίνεται αντιληπτή και με έναν απλό περίπατο στην περιοχή, οπτικά και ακουστικά. Μια γρήγορη ματιά στα κουδούνια των πολυκατοικιών, αποδεικνύει ότι δεν πρόκειται για εφήμερους περαστικούς.

Σε ότι αφορά τα ελληνικά νοικοκυριά, αποτελούν κυρίως παλαιότερους κατοίκους της Κυψέλης οι οποίοι, παρά τους συνεχείς μετασχηματισμούς, δεν εγκατέλειψαν τη γειτονιά που μεγάλωσαν. Οι υπόλοιποι αποτελούν Έλληνες της επαρχίας που ήρθαν σχετικά πρόσφατα στην Αθήνα για εύρεση εργασίας ή ως φοιτητές, που παρέμειναν ή θα φύγουν κάποια στιγμή.

Σε ότι αφορά τους αλλοδαπούς, η συγκέντρωσή τους για το έτος 2001, ήταν κατά μέσο όρο σε ένα ποσοστό 20 – 30%, σχετικά χαμηλότερο από τον αντίστοιχο για την περιοχή της Κυψέλης συνολικά. Χώρες προέλευσης αυτών των αλλοδαπών ήταν κυρίως χώρες του πρώην ανατολικού μπλοκ, Εγγύς Ανατολής και λουιπής Ασίας. Τα ποσοστά για τις υπόλοιπες χώρες ήταν πολύ χαμηλά.

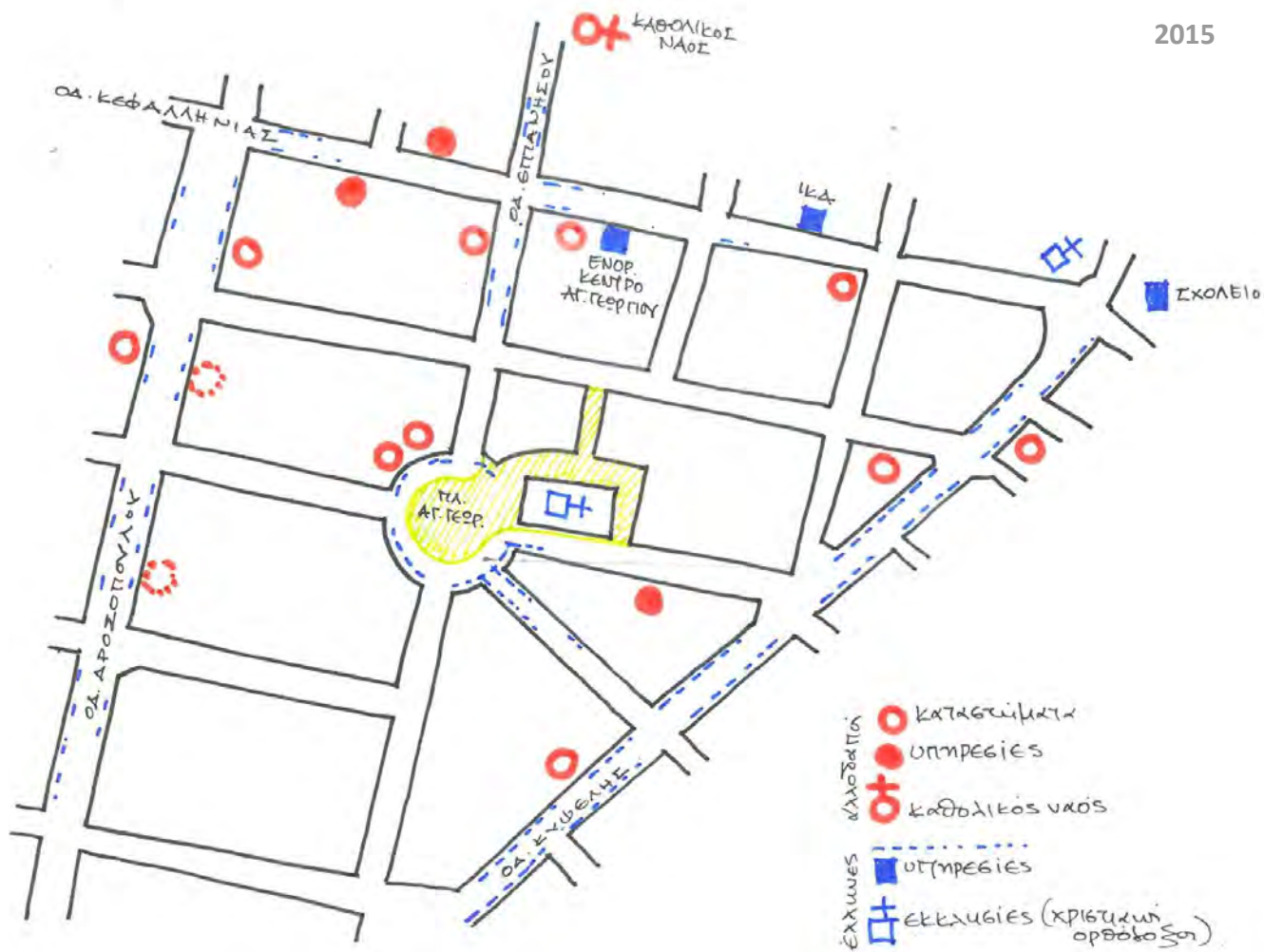
Η κατάσταση σήμερα, έχει μεταβληθεί σημαντικά, όπως αποδεικνύεται από την έρευνα πεδίου. Την περιοχή πλέον κατοικούν και αλλοδαποί από την Αφρική, και σε ένα μικρότερο ποσοστό Αλβανοί..

Το ερώτημα που προκύπτει από τα παραπάνω, είναι κατά πόσο αυτές οι εθνοτικές διαφοροποιήσεις εκφράζονται έμμεσα ή άμεσα και στο δημόσιο χώρο, κάτι που εξυπηρέτησε η προσεκτική παρατήρηση στην περιοχή με επισκέψεις, διαφορετικές ημέρες και ώρες της εβδομάδας.

Η έρευνα πεδίου που πραγματοποιήθηκε εστίασε στα εξής:

- _ Την καταγραφή των καταστημάτων αλλοδαπών στα επιλεγμένα Ο.Τ. και τη σύγκριση με αντίστοιχη καταγραφή του 2006.
- _ Την καταγραφή δραστηριοτήτων πολιτιστικού χαρακτήρα, ως έκφραση πολυχρωμίας.
- _ Την παρατήρηση του τρόπου οικειοποίησης του δημόσιου χώρου γενικά, και της πλατείας ειδικότερα, από τις επιμέρους κοινωνικές ομάδες.

2015

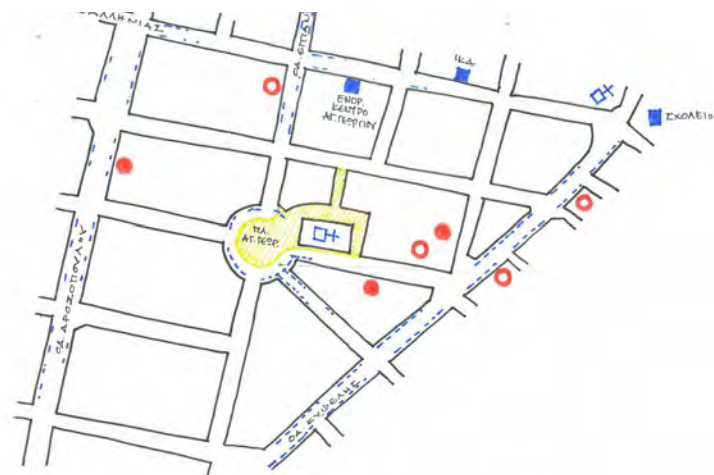

2006

καταστήματα, υπηρεσίες & πολιτιστικές δραστηριότητες Ελλήνων / αλλοδαπών στα περιβάλλοντα την πλατεία Αγ.Γεωργίου οικοδομικά τετράγωνα

2015 (επάνω) καταγραφή: Δημητρακοπούλου Χρυσούλα
2006 (κάτω) πηγή: ΕΜΠ, 2007. "Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές στην πόλη. Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονιές της Αθήνας", Αθήνα

επεξεργασία: Δημητρακοπούλου Χρυσούλα

Κοινωνικοί - χωρικοί μετασχηματισμοί
Εντοπίζοντας την πολυχρωμία στην πολυμορφία...

Σε ότι αφορά τα καταστήματα, όπως φαίνεται στο σκαρίφημα που προηγήθηκε, διαπιστώθηκε ότι υπάρχουν αρκετά, εξυπηρετώντας κυρίως το εμπόριο ή υπηρεσίες αλλοδαπών. Στην πλειοψηφία τους είναι ψιλικατζίδικα, κομμωτήρια και υπηρεσίες αποστολής χρημάτων στη χώρα τους. Αξιοσημείωτο είναι ότι δεν προσελκύουν όλα αποκλειστικά ομοεθνείς αλλοδαπούς, αλλά πιο ευρύ κοινό. Πρόκειται κυρίως για ψιλικατζίδικα ή άλλα καταστήματα που είχαν Έλληνες ιδιοκτήτες και οι οποίοι, λόγω οικονομικής κρίσης, τα πούλησαν στους ενδιαφερόμενους υπαλλήλους τους. Καταστήματα [καφέ, εστιατόρια] που έχουν Έλληνες ιδιοκτήτες αλλά προσωπικό αλλοδαπούς εντοπίστηκαν επίσης. Επιπλέον υπήρχε και ένας χώρος εστίασης-καφενείο που απευθυνόταν ξεκάθαρα σε συγκεκριμένη εθνοτική ομάδα λόγω ονομασίας του [cafe Nigeria] το οποίο όμως έχει κλείσει. Παρότι δεν τοποθετείται στα οικοδομικά τετράγωνα που καταγράφηκαν, αλλά λίγο πιο βόρεια στην οδό Δροσοπούλου, αξίζει να αναφερθεί ένα καφενείο με Έλληνα ιδιοκτήτη, το οποίο κατά τη διάρκεια της κρίσης έχασε την πλειοψηφία των θαμώνων του και πλέον προσελκύει πελάτες από διάφορες εθνικότητες.

Αξιολογώντας τα παραπάνω, θα μπορούσε να πει κανείς, ότι τα καταστήματα δεν αποτελούν μόνο “θραύσματα” πολυχρωμίας αλλά και πεδίο συνυπάρξεων, αν και υπό προϋποθέσεις προς το παρόν, και εν δυνάμει πεδίο αλληλεπιδράσεων. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί ένας φούρνος με Αλβανούς ιδιοκτήτες, στην οδό Επτανήσου, όπου η συναναστροφή εμπόρων-καταναλωτών δεν περιορίζεται στην οικονομική συναλλαγή, αλλά επεκτείνεται και σε διαλόγους για καθημερινά ζητήματα. Οι ιδιοκτήτες ήρθαν στην Ελλάδα το 1990 και, όπως λένε οι ίδιοι, έχουν προσαρμοστεί πλέον στην ελληνική πραγματικότητα.

Η σύγκριση με την αντίστοιχη καταγραφή του 2006 αποδεικνύει ότι το χρονικό διάστημα των 8 ετών ήταν αρκετό για να μεταβληθεί η κατάσταση, με αύξηση του αριθμού καταστημάτων και υπηρεσιών. Και περαιτέρω, η διαδικασία ενσωμάτωσης των μεταναστών στη συγκεκριμένη περιοχή έχει προχωρήσει τόσο, ώστε μετά την ανάπλαση της πλατείας, να ανοίξουν στο μέτωπό της δύο καταστήματα αλλοδαπών [κομμωτήριο και ψιλικατζίδικο], κάτι το οποίο, για παράδειγμα στην Φωκίωνος Νέγρη δεν έχει ακόμα συμβεί. Οι αυξημένες τιμές που έχουν τα ενοίκια των ισογείων σε διαμορφωμένους κοινόχρηστους χώρους της πόλης, πόσο μάλλον μετά από ανάπλασή τους, υποδηλώνει τόσο μια σχετική οικονομική άνεση για τους αντίστοιχους ενοικιαστές, όσο και την υπόθεση για επαρκή παρουσία καταναλωτικού κοινού για τη βιωσιμότητα του καταστήματος. Η εξέλιξη της οικονομικής κατάστασης των μεταναστών κατά τη διαμονή τους στον ελληνικό χώρο αποτελεί ωστόσο, αντικείμενο προς περαιτέρω διερεύνηση.

Η εικόνα της περιοχής, και ειδικά της πλατείας και της οδού Επτανήσου, αλλάζει κατά κάποιον τρόπο τις Κυριακές. Γίνεται πιο «επίσημη» και κυρίως «πολύχρωμη». Υπεύθυνη για αυτή την αλλαγή, θεωρείται η παρουσία των 3 θρησκευτικών χώρων στην περιοχή, δύο χριστιανικών ορθόδοξων και ενός καθολικού. Για την εκκλησία του Αγ. Γεωργίου έχει γίνει ήδη λόγος. Ο αρκετά μικρότερος δεύτερος ορθόδοξος ναός είναι του Αγ. Δημητρίου, στη συμβολή των οδών Κεφαλληνίας και Κυψέλης, ο οποίος προϋπήρχε του Αγ. Γεωργίου. Ο καθολικός ναός της Αγ. Θηρεσίας, βρίσκεται στην οδό Επτανήσου, τον δρόμο που συνδέει την πλατεία Αγ. Γεωργίου με τη Φωκ.Νέγρη και για τον οποίο, σύμφωνα με το ΓΠΣ του 1988, υπάρχει πρόβλεψη για πεζοδρόμησή του. Τόσο η πλατεία Αγ. Γεωργίου, όσο και η οδός Επτανήσου, τις Κυριακές χαρακτηρίζονται από την «πολυχρωμία», που γίνεται ιδιαίτερα αισθητή, καθώς και οι δύο ναοί προσελκύουν κατοίκους διαφόρων εθνικοτήτων. Κριτήριο διαφοροποίησης δεν είναι πλέον η εθνικότητα, αλλά το θρήσκευμα. Έτσι θα λέγαμε ότι αποτελούν όχι μόνο πεδία συνύπαρξης αλλά και ενεργούς αλληλεπίδρασης, δεδομένου ότι ενθαρρύνουν τις ουσιαστικές συναναστροφές, και όχι μόνο την οπτική ή ακουστική αλληλεπίδραση. Σε ένα βαθμό αυτό έχει να κάνει και με τη σημασία που έχει η θρησκεία γενικά ως στοιχείο πολιτισμού, αλλά και τη φιλοσοφία που

εμπεριέχει η κάθε θρησκεία ξεχωριστά ως πεδίο διαμόρφωσης συλλογικής συνείδησης, κάτι που δεν εξετάζεται εδώ. Αξίζει όμως να σημειωθεί, η ανασφάλεια που προκαλεί στις γυναίκες η ύπαρξη μουσουλμάνων στην περιοχή, λόγω των κανόνων που τους επιβάλλει η κουλτούρα τους, η οποία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη θρησκεία τους.

Σε ότι αφορά το δημόσιο χώρο γενικά, δεν παρουσιάζονται εντάσεις συγκεντρώσεων συγκεκριμένης εθνικότητας. Επίσης δεν αναφέρθηκαν βίαια επεισόδια στο πρόσφατο παρελθόν για τα συγκεκριμένα Ο.Τ., αν και υπήρχε μια αίσθηση ανασφάλειας λόγω κάποιων επεισοδίων στην ευρύτερη περιοχή της οδού Κυψέλης που πλέον δεν είναι τόσο έντονη. Από την παρατήρηση της περιοχής προκύπτει ότι οι αλλοδαποί μοιάζει να χρησιμοποιούν το δημόσιο χώρο, για λόγους πέραν της απλής μετακίνησης, περισσότερο απ' ό,τι οι Έλληνες που προτιμούν τις καφετέριες για τον ελεύθερό τους χρόνο. Αντίστοιχα χρησιμοποιείται ο ενδιάμεσος χώρος του "κατωφλιού" της πολυκατοικίας ή των μικρών καταστημάτων, που για κάποιους μετανάστες αποτελεί χώρο κοινωνικής συναναστροφής, ιδίως τις απογευματινές ώρες, με καρέκλες μπρος από ορισμένα καταστήματα ή στα σκαλοπάτια στις εισόδους των πολυκατοικιών για τις μικρότερες ηλικίες. Αυτό έχει να κάνει και με τον τρόπο ζωής και τις διαφορετικές προτεραιότητες που αυτό συνεπάγεται. Ας μην ξεχνάμε ότι, οι οικονομικοί μετανάστες ήρθαν κατ' αρχήν στην Ελλάδα για λόγους εργασίας, προκειμένου να στέλνουν χρήματα στις οικογένειες τους που είχαν παραμείνει στη χώρα τους.

Στην πλατεία Αγ. Γεωργίου ήδη έγινε αναφορά, για τον τρόπο με τον οποίο αποτελεί πεδίο συνύπαρξης και αλληλεπίδρασης, ως ο προαύλιος της εκκλησίας χώρος. Τις υπόλοιπες μέρες και ώρες παρατηρήθηκε κυρίως μια εναλλαγή χρηστών διαφοροποιημένων εθνοτικά ή ηλικιακά, και όχι η αλληλεπίδρασή τους, αν και δεν διαπιστώθηκε κάποιο συγκεκριμένο «σύστημα» χρονικής επανάληψης. Η συνύπαρξη ωστόσο υφίσταται, δεδομένων των καταστημάτων που περιβάλλουν την πλατεία μεταξύ των οποίων είναι καφετέριες και εστιατόρια, που προσελκύουν κυρίως Έλληνες.

7. Συσχετίσεις, ερωτήματα...

...“αναμονές” για περαιτέρω διερεύνηση

Σε μια προσπάθεια επισκόπησης της συνολικής πορείας της παραπάνω έρευνας, διαπιστώθηκε ότι τελικά δεν ήταν, παρά μια απόπειρα εντοπισμού “θραυσμάτων” πολυχρωμίας, μέσα από διαφορετικού τύπου αναγνώσεις του αστικού περιβάλλοντος. [πολυμορφία παρ. 4]. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι πρόκειται για “αποσπάσματα” μιας συνολικότερης εικόνας, τα οποία αποκτούν ιδιαιτερότητα μέσα από τις επιμέρους παραμέτρους που τα συνθέτουν κάθε φορά. Το ενδιαφέρον, που προκύπτει από μια τέτοια διαδικασία, είναι η ποικιλία των συσχετίσεων που μπορεί να κάνει κανείς, ανάμεσα σε διαφορετικές κλίμακες και ποιότητες [στο χώρο και το χρόνο με αναφορά τον άνθρωπο], που μπορούν να οδηγήσουν σε νέες διερευνήσεις. Το ζητούμενο ωστόσο, είναι, ποιες είναι εκείνες οι συνδέσεις που θα συμβάλλουν, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, στη διαμόρφωση ενός υπόβαθρου για λήψη αποφάσεων κατά το σχεδιασμό ...μια διαδικασία, όπως αποδείχθηκε, δύσκολη και ιδιαίτερα σύνθετη. Προς αυτή την κατεύθυνση διατυπώνονται παρακάτω κάποιες από αυτές...

➤ Η αλληλεπίδραση Αθήνας-Κυψέλης

Λαμβάνοντας υπ' όψιν τα εκάστοτε γεγονότα που υποκινούν τις μετακινήσεις ανθρώπων από και προς την Κυψέλη για κάθε χρονική περίοδο, διαπιστώνεται ότι επιφέρουν αναδιατάξεις κατ' αρχήν στη δομή της πρωτεύουσας, κοινωνικές και χωρικές, και εν συνεχεία στη μελέτη περίπτωσης. Η εγγύτητα της Κυψέλης στο κέντρο, με τις λειτουργίες που αυτό συνεπάγεται για κάθε χρονική περίοδο, [διοικητικές, βιομηχανίας, εμπορίου, υπηρεσιών, οικοδομικής δραστηριότητας, αναψυχή...], αποτελούσε, και αποτελεί ακόμα, βασικό πλεονέκτημα για υποψήφιους νέους κατοίκους, ακόμα και όταν αλλάζουν τα δεδομένα. “Φορέας” αυτή της αλληλεπίδρασης θα μπορούσε να χαρακτηριστεί η οδός Πατησίων, η οποία αποτελεί βασικό άξονα μετακινήσεων μεταξύ Κυψέλης και κέντρου. Κατ' αυτόν τον τρόπο, αποτελεί μια σταθερή “μορφή”, η οποία μετασχηματίζεται στο πέρασμα του χρόνου, ανάλογα με τις εκάστοτε συνθήκες, έχοντας παράλληλα και υπερτοπικό χαρακτήρα [αγροτικός δρόμος > σύνδεση με τα εξοχικά προάστια > αυτοκινητόδρομος > ανάμιξη δραστηριοτήτων > εμπορικός δρόμος...]. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, πρόκειται άλλωστε για έναν από τους καθιερωμένους δρόμους της Αθήνας του 19^{ου} αιώνα, που είχε μάλιστα ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στη μετέπειτα εξέλιξη της πρωτεύουσας και το διαχωρισμό της σε ανατολικές και δυτικές περιοχές [Καρύδης Δ., 1991]. Αυτός ο διαχωρισμός θα μπορούσε να θεωρηθεί σε ένα βαθμό υπεύθυνος για την κατανομή των μεταναστών στην Αθήνα κατά την έλευσή τους στα τέλη του 20^{ου} αι.

>> Πως επηρεάζουν οι σύγχρονοι μετασχηματισμοί αυτή την αλληλεπίδραση
Κυψέλης- Αθήνας;

>> Πως λειτουργεί σήμερα η οδός Πατησίων για τις εκατέρωθεν περιοχές της;
[περίπτωση ανάπλασης οδ. Πανεπιστημίου,
περίπτωση ανάπλασης Αγ. Παντελεήμωνα, 02]

➤ *Η Κυψέλη ως υποδοχέας μεταναστών*

Αν και δεν είναι τόσο σαφή τα χρονικά όρια, η Κυψέλη αποτέλεσε ξεκάθαρα περιοχή κατοικίας, και έπαψε να είναι εξοχικό προάστιο της πρωτεύουσας, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Από τους πρώτους που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή, ήταν Έλληνες μετανάστες, της επαρχίας ή του εξωτερικού. Ο τόπος προέλευσης, αν και ανά ομάδες ήταν κοινός, διαφοροποιούνταν στο σύνολό του. Με αυτό το δεδομένο, η πολυχρωμία, όπως ορίστηκε στο εννοιολογικό πλαίσιο, με ιδιαίτερη έμφαση στο παρελθόν των κατοίκων και τον τόπο προέλευσής τους, αποτελεί χαρακτηριστικό της Κυψέλης άρρηκτα συνδεδεμένο με την εμφάνισή της ως συνοικία των Αθηνών. Λαμβάνοντας υπ' όψιν δε, και τη μετέπειτα εξέλιξη της κοινωνικής της σύνθεσης, θα μπορούσε να θεωρηθεί σταθερό χαρακτηριστικό της κοινωνικής σύνθεσης της μελέτης περίπτωσης, ενώ αυτό που μεταβάλλεται είναι ο δείκτης που διαφοροποιεί την κοινωνική σύνθεση κάθε φορά.

*>> οι αλλαγές στην αγορά εργασίας που υποκινούν μετακινήσεις ανθρώπων...
[εκβιομηχάνιση 1860..., βιομηχανική ανάπτυξη 1970..., γιγάντωση οικοδομικής
δραστηριότητας, β' μισό 19^{ου} αιώνα... σήμερα]*

➤ *Η πολυχρωμία στη σύγχρονη έκφρασή της*

Ενώ έως και το τέλος του 20^{ου} αιώνα η Κυψέλη λειτούργησε ως υποδοχέας Ελλήνων μεταναστών, αν και με διαφορετικό τόπο προέλευσης, αν θέλαμε να ορίσουμε το σωστό δείκτη για την πολυχρωμία της Κυψέλης σήμερα, ως δυναμικό χαρακτηριστικό της σύγχρονης εποχής, αυτός θα ήταν η εθνικότητα. Κάτι τέτοιο δεν αναιρεί απολύτως την αρχική υπόθεση, καθώς δεδομένων των σύγχρονων μετασχηματισμών και των ευκολότερων μετακινήσεων που συνεπάγονται, ήταν τελικά αναμενόμενο, να αλλάξει και η κλίμακα αναφοράς της πολυχρωμίας, που πλέον δεν περιορίζεται από τα σύνορα της χώρας.

*>> η σημασία του χρόνου... η ανάγκη για μια ευέλικτη στρατηγική σχεδιασμού που
παρακολουθεί τις μεταβολές και αναφέρεται στον άνθρωπο ανεξαρτήτως
διαφοροποιήσεων.*

Σε ότι αφορά την έκφραση της πολυχρωμίας στο χώρο, η αρχική, γενική εντύπωση, δεν είναι σε συμφωνία με τις εικόνες που έρχονται στο νου για μια πολυεθνική συνοικία. Ένας λόγος για αυτό, αποτελεί το γεγονός ότι, το δομημένο περιβάλλον έχει στο σύνολό του μια γενικά ομοιόμορφη εικόνα, αυτή των πολυκατοικιών του τυπικού ορόφου. Επί της ουσίας, αυτή η εικόνα δεν αναφέρεται στο σήμερα, αλλά αντικατοπτρίζει τους μετασχηματισμούς του προηγούμενου αιώνα [02]. Πρόκειται για μια αντίφαση. Ο ίδιος χώρος επαναχρησιμοποιείται από διαφορετικούς χρήστες. Ή διαφορετικά, οι γεωμετρίες του χώρου δεν παρακολουθούν την εξέλιξη της κοινωνικής συνιστώσας.

*>> η ισχυρή επίδραση των οικονομικών κριτηρίων στους μετασχηματισμούς του χώρου
[που συχνά ενισχύθηκαν και από το εκάστοτε θεσμικό πλαίσιο], ο οποίος
διαμορφώθηκε στον προηγούμενο αιώνα απαλείφοντας διαφοροποιήσεις που είχαν
κάνουν με την κοινωνική συνιστώσα.*

Αναμενόμενο είναι, κατ' αυτόν τον τρόπο, οι εκφράσεις πολυχρωμίας να περιορίζονται στην μικροκλίμακα του χώρου [εσωτερικό κατοικίας, καταστήματα, πολιτιστικοί χώροι...] ή περισσότερο στις αυθόρμητες εκφράσεις στο δημόσιο χώρο. Τέτοιου είδους εκφράσεις εντοπίστηκαν άλλωστε και κατά την έρευνα πεδίου [παρ. 6.2], και μάλιστα περισσότερες απ' ότι αναμενόταν, αν και ακόμα περιορίζονται. Αποτελούν ακόμα "θραύσματα", είτε λόγω ανασφαλειών που προκαλούνται από τη μη

εξοικείωση με τον συν-κάτοικο [04], είτε λόγω του κυρίαρχου λόγου [03], ή πολύ απλά εξαιτίας του αναγκαίου χρόνου προσαρμογής των νέων κατοίκων στην ελληνική πραγματικότητα και αντίστροφα. Μια διαδικασία, που μοιάζει να πραγματοποιείται πλέον με ταχύτερους ρυθμούς. Ενδεικτική για αυτό θεωρείται η καταγραφή των καταστημάτων στην πλατεία Αγ.Γεωργίου και η σύγκρισή της με τα προηγούμενα δεδομένα. Το γεγονός δε, ότι τα καταστήματα αποτελούν εν δυνάμει πεδίο ενεργών αλληλεπιδράσεων καθιστά απαραίτητη την απεικόνισή τους ως δίκτυα ως το χώρο.

➤ *Οι σταθερές “μορφές” και τα σύγχρονα πεδία συνυπάρξεων*

Οι χωρικές ενότητες που σχολιάστηκαν στην παράγραφο 6.2, όπως αναδείχθηκε από τη χρονική διερεύνηση και έχει γίνει ήδη αναφορά, αποτελούν σταθερές μορφές του χώρου.

Επισκοπώντας συνοπτικά τη σημασία τους στο πέρασμα του χρόνου ως και σήμερα:

- Ο πεζόδρομος της Φωκίωνος Νέγρη, είναι από τις μορφές που μεταβλήθηκαν με τέτοιο τρόπο, ώστε να αντικατοπτρίζουν τις εκάστοτε τάσεις στον πολεοδομικό σχεδιασμό [ρέμα > αποξήρανση ρέματος > αυτοκινητόδρομος > κέντρο αναψυχής > πεζόδρομος]. Είναι άμεσα συνδεδεμένος με τη μνήμη για την περιοχή της Κυψέλης, έχοντας στο παρελθόν και έναν υπερτοπικό χαρακτήρα, που διατηρούσε και μέχρι πρόσφατα, περίπου ως και το 2002.
- Η Δημοτική Αγορά της Κυψέλης, επί της Φωκίωνος Νέγρη, με αντίστοιχα υπερτοπική σημασία στο παρελθόν, και ανεξάρτητα με τις λειτουργία που κατά καιρούς είχε [αγορά > εγκατάλειψη > ανοιχτή κατάληψη > κέντρο εξυπηρέτησης πολιτών, 04], είναι συνδεδεμένη με την καθημερινότητα των κατοίκων της Κυψέλης, αποτελώντας ενεργό πεδίο αλληλεπίδρασης.
- Η πλατεία Αγ.Γεωργίου, απέκτησε σημασία στο πέρασμα του χρόνου από την εκκλησία του Αγ.Γεωργίου, ως κέντρο ενορίας. Κατ' αυτό τον τρόπο αποκτά σημασία ως πυρήνας γειτονιάς, και αυτή είναι η ιδιαιτερότητά της και σήμερα.
- Ο πεζόδρομος της Αγ.Ζώνης είναι μικρότερης σημασίας για τη χρονική διερεύνηση, αλλά ιδιαίτερα σημαντικός για το παρόν, ως ένας από τους αρχικούς χώρους εκτόνωσης των μεταναστών. Η σχέση της με το παρελθόν αφορά το άσυλο ανιάτων, που δεν είναι άλλο από το αρχοντικό Μάλκομ, μία από τις πρώτες επαύλεις που χτίστηκαν στην Κυψέλη. Σήμερα χαρακτηρίζεται από την εκκλησία της Αγ.Ζώνης, ως κέντρο ενορίας, και τις αλληλεπιδράσεις που αυτό συνεπάγεται.

Σχετίζοντας τα παραπάνω με τα δεδομένα της έρευνας πεδίου, διαπιστώνεται ότι, ο χρόνος των δέκα ήταν αρκετός ώστε να συνιστούν στο σύνολό τους ένα δίκτυο συνυπάρξεων. Αν και η πλατεία Αγ.Γεωργίου δεν είναι εμφανώς συνδεδεμένη με τα υπόλοιπα, η πεζοδρόμηση της οδού Επτανήσου, ως πρόθεση του πολεοδομικού σχεδίου του '88 θα ολοκλήρωνε το δίκτυο, εντάσσοντας έτσι και τον καθολικό ναό της Αγ. Θηρεσίας, που είναι ένα νέο ενεργό πεδίο αλληλεπίδρασης. Όπως περιγράφεται στην εργασία [03] η γκετοποίηση για την οποία έχει γίνει λόγος δεν υφίσταται. Επιπλέον, από την εμπειρία κατοίκησης στην περιοχή, διαπιστώνεται ότι η μη χρήση συγκεκριμένων περιοχών από μετανάστες, κάτι που τα προηγούμενα χρόνια συνέβαινε, πλέον δεν παρατηρείται. Αν και θεωρείται αναγκαία η σύγκριση με άλλες περιοχές της Κυψέλης, που η παρουσία των ελεύθερων χώρων περιορίζεται κατά κύριο λόγο στους οδικούς άξονες, θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι, η λειτουργία των συγκεκριμένων χώρων ως πεδίων συνυπάρξεων σήμερα, οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις δραστηριότητες που εντοπίζεται ότι ενισχύουν διαχρονικά τις ουσιαστικές αλληλεπιδράσεις, το διάλογο, τη συναναστροφή [το παράδειγμα της Δημότικης Αγοράς, 04].

Κλείνοντας αυτή την έρευνα εδώ προς το παρόν, και επιστρέφοντας στη γενική υπόθεση εργασίας για το πέρασμα από τη συλλογή δεδομένων στο σχεδιασμό, θεωρείται ότι δεν αναιρέθηκε στα πλαίσια αυτής της αποσπασματικής προσέγγισης. Μάλλον συμπληρώθηκε, καθώς η έρευνα ανέδειξε την ιδιαίτερη σημασία που έχει η κοινωνική συνιστώσα, δεδομένης της στατικότητας της γεωμετρίας του χώρου. Και κατ' αυτό τον τρόπο, και τη σημασία που έχουν οι μορφές εκείνες του χώρου που ανεξάρτητα από τη στατικότητα της γεωμετρίας τους, αποκτούν κάθε φορά νόημα από τους συγκεκριμένες για κάθε χρονική περίοδο χρήστες τους. Αυτό ωστόσο δε σημαίνει ότι είναι δυνατή η διατύπωση σχεδιαστικών προτάσεων, καθώς μια ποικιλία παραμέτρων δεν εξετάστηκε όσο θα έπρεπε, παρ' ότι θίχτηκαν. Και όπως κατά τη διάρκεια της έρευνας αυτή η προσέγγιση τροφοδοτήθηκε από τις άλλες τρεις προσεγγίσεις, μόνο με αντίστοιχο τρόπο θεωρείται ότι είναι δυνατόν να διατυπωθούν σχεδιαστικές προθέσεις.

7. Παράρτημα ...αποσπάσματα συνεντεύξεων

[ενδεικτικά αποσπάσματα διαλόγων που πραγματοποιήθηκαν κατά την έρευνα πεδίου και συνεντεύξεων από το διαδίκτυο *Προφορική Ιστορία της Κυψέλης

<https://www.youtube.com/watch?v=GizAheU3fkA&list=PL6C0F607B90939733&index=6>

... με αλλοδαπούς για την προσαρμογή τους

Ήρθαμε με τους γονείς μου στην Ελλάδα όταν ήμουν δύο χρονών. Εγώ Ελληνίδα νιώθω. Δε μεγάλωσα στην Αλβανία. [...] Οι γονείς μου ακόμα κρατάνε κάποιες παραδόσεις από την Αλβανία, αλλά όχι πολλές. [...] Παίζει ρόλο ότι είμαστε Χριστιανοί ορθόδοξοι. Έχουμε δηλαδή κοινές γιορτές. Μόνο κάποιες διαφορές στις ημερομηνίες...

Ήμασταν από τους πρώτους που ήρθαμε στην Ελλάδα. Νόμιμα. Το '91. Στην αρχή ήταν δύσκολα. Ερχόμασταν όμως για να δουλέψουμε. [...] Τώρα έχουμε το φούρνο. Είναι καλά. Τον αγοράσαμε από Έλληνες. Τον δουλεύουμε όμως εμείς. Δεν έχουμε υπαλλήλους. Τα προηγούμενα αφεντικά δεν ήθελαν να δουλέψουν. Είχαν υπαλλήλους. Με την κρίση τον πούλησαν. Πολλοί Έλληνες το έκαναν αυτό [...] Όταν ήρθαμε, δεν ξέραμε από αμοιβές. Παίρναμε λιγότερα γιατί τόσα μας έδιναν. [...] Δεν φταίνει οι ξένοι που δεν υπάρχουν δουλειές...

... με Έλληνες για τους αλλοδαπούς

Παίρνω πολύ μεγάλη χαρά όταν διασχίζω τη Φωκίονος...μ' αρέσει όλη αυτή η διαπολιτισμικότητα, αυτοί οι τόσο πολύ διαφορετικοί άνθρωποι που συγκεντρώνονται τα απογεύματα στα παγκάκια, συζητούν ή παίζουν με τα παιδιά τους...

[...] Είδα ένα ζευγάρι, από την Αφρική νομίζω ήταν, όπως ερχόμουν. Ήταν τόσο ωραία ντυμένοι... και κάτι χρώματα! Κρατούσαν και μια ωραία ομπρέλα. Ήταν σαν από άλλη εποχή. [...] Είναι ωραίο να βλέπεις πόσο διαφορετικοί είναι.

Δεν είχα πρόβλημα. [με τους αλλοδαπούς]. Μέχρι που κάποιος με έκλεψε, αφού σήκωσα λεφτά από την τράπεζα. Με είδε και με ακολούθησε. Από τότε, νιώθω αλλιώς. Φοβάμαι.

[...] Πήρα την ιδιοκτήτρια του ξενοίκιαστου διαμερίσματος του τρίτου να της πω να μη το νοικιάσει σε ξένους. Δεν έχουν τρόπους. Μυρίζουν, μένουν πολλοί μαζί, χτυπάνε τις πόρτες, αναβοσβήνουν τα φώτα... Δεν τους μπορώ. Και δε μπορείς και να συνηθιστείς μαζί τους.

Ποιο είναι το πρόβλημα...; Τι φταίει;

* [...] για πολλά χρόνια ήταν πολύ ωραία η Κυψέλη. Τώρα είναι λίγο πιο δύσκολη η κατάσταση, έχει αλλάξει πάρα πολύ. Το γνωστό, δεν γνωρίζομαστε πλέον. Λίγους γνωρίζουμε στην πολυκατοικία. Μπήκαμε το '67, '68, μπήκαμε εδώ στην πολυκατοικία. Καινούργια δηλαδή, τότε μας παραδόθηκε, σιγά, σιγά, έχει αλλάξει το τοπίο. Ε, είναι πολλοί. Και ξένοι και Έλληνες. Που δεν ξέρουμε δηλαδή. Δεν είναι μόνο οι ξένοι. Δεν είναι θέμα. Με ξένους έχουμε πολύ καλές σχέσεις μέσα στην πολυκατοικία, δεν υπάρχει δηλαδή, δεν είναι αυτό το πρόβλημά μας. Και άλλαξε η γειτονιά. Ε, δε νιώθεις πια το ίδιο καλά όπως ήταν παλιά.

* Έτσι αυθόρμητα μου έρχεται να πω ότι φταίει ένας πολιτισμός. Ένας ολόκληρος πολιτισμός δηλαδή. Δεν είναι θέμα ενός ατόμου ή μίας συγκεκριμένης ομάδας ατόμων. Έχει επικρατήσει ένας, ένας πολιτισμός. Γιατί μια κοινωνία έχει θέσει ακόμα και αυτές τις αξίες που λέμε. Έτσι όταν μιλάμε ότι το

κέρδος, ήταν ίσως η μοναδική αξία μίας κοινωνίας. Ναι! αλλά μια κοινωνία το δέχθηκε αυτό το πράγμα. Να μην είναι η ομορφιά ή να μην είναι κάτι άλλο, αλλά να είναι το κέρδος. Και, με αυτήν την έννοια, είναι και μακροπρόθεσμο και το πώς θα ξεπεραστεί. Είναι, καταντάει να είναι θέματα αλλαγής συνειδήσεων, παιδείας και ούτω καθεξής [...] Κατά μία έννοια, πολύ αυτή, φταίει ακόμα και, ακόμα και οι αντίπαλοι αυτού του πολιτισμού, επειδή δεν είναι αρκετά ισχυροί, δεν είναι αρκετά πειστικοί

[...] Δεν έχω πρόβλημα με τους ξένους. Δε φταίνει αυτοί. Το κράτος φταίει. [...] Αλλά τους Πακιστανούς τους φοβάμαι. Λόγω της κουλτούρας τους. [αναφορά στη θρησκεία τους και στο ότι έρχονται χωρίς τις γυναίκες τους] Μαζεύονται εδώ πιο κάτω. Και στο πάρκο της Ευελπίδων. Το βράδυ φοβάμαι να περάσω. Και αν με αρπάξει κανένας; Υπάρχει λύση σε αυτό; Περισσότεροι αστυνομικοί; Δεν ξέρω. γυναίκα 48 ετών από Ελλάδα

[...] Μόνο οι ξένοι κάνουν κακά πράγματα; Δεν υπάρχουν κακοί Έλληνες; Γιατί πρέπει να φταίνει για όλα οι ξένοι; Άντρας, 55 ετών, αλλοδαπός

...Ποια είναι η λύση;

[...] Είχε γίνει πρόπερσι μια απόπειρα βιασμού στη γειτονιά. Ακούσαμε τις φωνές της κοπέλας και όλοι βγήκαν στα μπαλκόνια. Οι δράστες έφυγαν. Πολύ το ευχαριστήθηκα. Που ξεσηκώθηκαν όλοι και βοήθησαν την κοπέλα. Μόνο έτσι θα βγάλουμε άκρη. [...] Αργότερα ακούστηκε ότι οι δράστες ήταν Έλληνες και όχι ξένοι..

* [τα μικρότερα μαγαζιά] κλείσανε, αλλά τώρα έχει ανοίξει ένα μαγαζάκι εδώ, Αγία Ζώνης, δύο τετράγωνα πιο πάνω από 'μας, το οποίο άνοιξε και τεφτέρι [...] Ήτανε μια κυρία πριν από μένα, «Γράψ' το μου σε παρακαλώ». Και βλέπω βγάζει το τεφτέρι και τα γράφει. Και έμεινα με το στόμα ανοιχτό γιατί πριν, όταν ήρθα κι εγώ απ' την Ρουμανία, ήταν ένας..εδώ, Ιωάννου Δροσοπούλου, ένας μπακάλης, κι αυτός, «γράψ' το μου» ήτανε και μου έκανε εντύπωση, λέω, «Κοίτα πώς γυρίσαμε στα παλιά!»[...]Μου 'κανε εντύπωση. Και μάλιστα τον ρώτησα και μου λέει, «Τι να κάνομε, να βοηθάμε λίγο και τον κόσμο».

[...] έτσι όπως μας τα 'χουνε κάνει δε μας έμεινε και τίποτε άλλο. Υπομονή, θετικές σκέψεις και κατανόηση ο ένας για τον άλλο. [...] Είναι άσχημα με αυτή την κρίση, αλλά το βλέπω εδώ στο φαρμακείο...οι άνθρωποι έχουν έρθει πιο κοντά. [...] Έλληνας, αλλοδαπός... δεν έχει σημασία. Κανείς δεν περνάει καλά.

* Για να γίνει κάτι και να έχει αποτέλεσμα θα έπρεπε να γίνει κάτι μαζικό και πολύ πολύ δυναμικό, αλλιώς δεν οδηγεί πουθενά. Είναι απλώς για να λέμε ότι κάτι κάναμε και να φαίνεται ας πούμε και το συνδικαλιστικό κίνημα και οργανώσεις ότι ...δεν μείναν με σταυρωμένα χέρια, ότι αντιδράσανε.

* Η αλήθεια είναι ότι σκέφτομαι την επαρχία... αρκετά, εε, αν και ποτέ δεν έμεινα στην επαρχία, εε, πιστεύω ότι θα 'ναι πολύ πιο ανθρώπινοι οι ρυθμοί ζωής. [...] Για μένα δεν είναι λύση το να... γίνεσαι μετανάστης. Δε σου βελτιώνει άμεσα τη ζωή.